

Diesrede 2005 Paul M.M. Klep

Tweeduizend jaar Nijmegen

Een stadshistorische beschouwing
over religie en economie

Radboud Universiteit Nijmegen

TWEEDUIZEND JAAR NIJMEGEN. EEN STADSHISTORISCHE
BESCHOUWING OVER RELIGIE EN ECONOMIE.

Tweeduizend jaar Nijmegen. Een stadshistorische
beschouwing over religie en economie.

3

Rede ter gelegenheid van de 82e dies natalis van de Radboud Universiteit Nijmegen

Door Paul M.M. Klep

Vormgeving en opmaak: Nies en Partners bno, Nijmegen
Drukwerk: Thieme MediaCenter Nijmegen

ISBN 90-9019470-3

© Paul M.M. Klep, Nijmegen, 2005

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

INHOUD

5

Religie en economie: vier invalshoeken	8
De stadsontwikkeling van Nijmegen	13
Max Weber in Nijmegen	17
Een katholieke zaak in 1939	21
Tweeduizend jaar afwisselende regimes van religie en economie	25
Conclusie	35

VOORWOORD

De Radboud Universiteit Nijmegen weet zich nauw verbonden met de stad waar ze is gevestigd. Sinds 1923 valt haar geschiedenis samen met die van Nijmegen. Samen deelden stad en universiteit het leed van de Tweede Wereldoorlog. Samen begonnen ze in 1945 aan de wederopbouw en anno 2005 mogen stad en universiteit zich verheugen in een ongekende bloei.

In het jaar waarin Nijmegen viert dat ze 2000 jaar bestaat, geeft de universiteit bij de viering van haar 82e dies haar verbondenheid met de stad een extra accent. Prof.dr. P.M.M. Klep, hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Faculteit der Letteren, wijdde zijn diesrede tijdens de plechtige academische zitting aan de geschiedenis van Nijmegen.

In zijn rede laat prof. Klep aan de hand van de Nijmeegse stadsgeschiedenis zien hoe religie en economie elkaar telkens weer beïnvloeden. Zo bloeide in de Middeleeuwen de stedelijke economie dankzij het christendom. De welgestelde Nijmegenaren investeerden hun rijkdommen in de bouw van kerken, kloosters en scholen. Zo kon de toren van de St. Stevenskerk bekostigd worden uit de giften van pelgrims.

Prof. Klep noemt onze eigen universiteit als voorbeeld van een 'religiegebonden' investering. De universiteit werkte aanvankelijk als aanjager van katholieke bouwactiviteit: in haar kielzog vestigden tal van ordes en congregaties huizen en kloosters in Nijmegen.

De Radboud Universiteit is ook tegenwoordig van groot economisch belang voor de stad Nijmegen. De bloei van de universiteit biedt de stad vele kansen. Ook in dat opzicht zijn universiteit en stad nauw verbonden.

Prof. Dr. C.W.P.M. Blom
Rector Magnificus
Radboud Universiteit Nijmegen

Dit jaar is het groot feest in Nijmegen. Uit alles blijkt immers dat Maastricht definitief verslagen is en dat we met een gerust hart kunnen roepen dat Nijmegen de oudste stad van Nederland is. Nijmegen bestaat dit jaar 2000 jaar en dat zullen we weten! roept de website ons enthousiast toe. Archeologen, kunsthistorici en historici hebben hun teksten ingeleverd en in september verschijnt een driedelige geschiedenis van Nijmegen.¹ Dit biedt mij de mogelijkheid om in een stadshistorisch kader te reflecteren op de verhouding tussen religie en economie. Het perspectief van een zeer lange termijn van tweeduizend jaar blijkt een goed kader te zijn om een wat ingesleten gedachte te evalueren, namelijk dat de maatschappelijke betekenis van religie onder invloed van sterke economische ontwikkeling zou inkrimpen of zelfs verdwijnen.²

RELIGIE EN ECONOMIE: VIER INVALSHOEKEN

Waarom dit thema? Dr. Bernard Vermaseren, mijn leraar geschiedenis op het OLV Lyceum in Breda en specialist in de geschiedenis van Reformatie en Contrareformatie, zal dit wel op zijn geweten hebben. Diepe indruk maakte het op mij als 16-jarige leerling hoe hij een einde maakte aan een informele geldinzameling in de klas voor het schoolkrantje. Hij keek verstoord over zijn bril de klas in en zei: 'Heren, we zijn hier niet in de kerk.'

Toch zullen weinigen bij de vrolijke kreet 'Tweeduizend jaar Nijmegen' de neiging krijgen te reflecteren op de religieuze ontwikkeling van de stad. Dat is eigenlijk onlogisch. Wie 'islam' zegt, heeft het tegelijk over het voor het westen zo cruciale wereld-energievraagstuk en wie het over de nieuwe paus heeft, denkt aan normen en waarden die op gespannen voet staan met de door de moderne markteconomie vormgegeven wereld. In Europa zien we met verbazing hoe president Bush geen moment voorbij laat gaan om in zijn politieke uitspraken religieuze verwijzingen op te nemen naar God, hemel en hel, terwijl hij tegelijk overgaat tot oorlog voeren, de sociale rol van de overheid terugdringt en een bepaald soort kapitalistisch ondernemerschap vrij baan geeft. En hij wordt nog herkozen ook.

Het toekennen van een belangrijke maatschappelijke plaats aan religie past niet in onze rationalistische traditie, ons modern individualisme en ons optimisme de wereld te kunnen beheersen. Religie is voor velen in de snel veranderende moderne economie en samenleving een te archaisch verschijnsel geworden. Zij ontbeert de noodzakelijke dynamiek en flexibiliteit. Daarbij gaat het in de kritiek op religie niet zozeer om het godsgeloof – dat iets heel persoonlijks geacht wordt te zijn – maar om de maatschappelijke en publieke vorm waarin religie zich manifesteert en het gedrag dat zij wenst te legitimeren. Moderne economische ontwikkeling lijkt systematisch verbonden te zijn met ontkerkelijking en voor velen is religie een bekeken zaak. Wordt in veel media – zeker in het gesecculariseerde Europa – eigenlijk niet het beeld uitgedragen dat religie

een onproductieve of zelfs contraproductieve maatschappelijke mobilisatie van gelovigen teweeg brengt? Vooral de islam heeft het wat dit betreft momenteel hard te verduren, maar ook de uitspraken van het Vaticaan over het gebruik van condooms worden met verontwaardiging en ongelooft onthaald.

Zoals Casanova, MacLeod en Van Rooden aannemelijk hebben gemaakt hoeven economische modernisering en secularisatie – in tegenstelling tot wat velen denken – echter niet noodzakelijk samen te gaan. Naar hun mening is de religie in West-Europa de laatste decennia niet zo sterk verzwakt doordat het individu het godsgeloof veel minder overtuigend vindt. Dat is een veel te individualiserende en rationaliserende verklaring. Zij bepleiten een veel breder, sociaal begrip van religie. Het is de sociale vorm van religie die grote veranderingen heeft ondergaan. De rol van gender en de neergang van de dominantie van het christelijk vertoog zijn volgens hen belangrijke sleutels voor een goed begrip van de sterke teruggang van het Westerse christendom³. Met dat brede begrip van religie ga ik mee, waarbij ik echter aandacht wil vragen voor de economische component. De economie blijft in het Europese onderzoek opvallend afwezig. Het is opmerkelijk dat ‘religie’ veel verbonden wordt met ‘cultuur’ en met ‘politiek’, maar slechts weinig met ‘economie’. De oorzaak hiervan zou kunnen zijn dat sociologie, psychologie, antropologie, gender en vertooganalyse de neiging hebben ‘het economische’ als een extern gegeven of als een constante te gebruiken die in hun (vaak op de persoon gerichte) analyse weinig kan bijdragen. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat onderzoekers zich slechts met moeite kunnen bevrijden van het gevoel dat ‘het economische’ in de religie uiteindelijk secundair is, of toch in ieder geval zou moeten zijn.

Voor zover religies in de loop van de geschiedenis sterk naar buiten gekeerd zijn, hebben zij zich in georganiseerd verband zowel geestelijk als materieel diep in het maatschappelijk en economisch leven gestort. Dat geldt zowel voor het christendom als de islam. Beide religies worden voortdurend uitgedaagd door de voortgaande economische ontwikkeling die door haar eigen dynamiek nieuwe contexten en nieuwe opvattingen teweeg brengt. Anderzijds ondergaat de economie invloed van de religie. Het frappante van de westerse cultuur is natuurlijk dat het christendom enerzijds moderne economische groei heeft voortgebracht en anderzijds niet ophoudt die te bekritisieren.

Kortom, de interrelatie van religie en economie heeft iets pikants. In Europa wordt religie anders gewaardeerd dan in de Verenigde Staten. Intrigerend is dat juist in de VS, het economisch modernste land ter wereld, de maatschappelijke manifestatie van religie in de loop van de tijd alleen maar sterker is geworden. Bovendien trekt religie steeds meer de aandacht van Amerikaanse economen.⁴

Ook in de stadsgeschiedenis – het kader waarin het thema religie en economie in deze bijdrage wordt gepresenteerd – is het verschil in waardering tussen Europa en de Verenigde Staten voor de religieuze dimensie groot. Zoals blijkt uit het tijdschrift *Urban*

History houden de stadshistorici in Europa zich nauwelijks met religie bezig – met uitzondering van het klassieke thema van de zestiende-eeuwse reformatie – terwijl in het Amerikaanse *Journal of Urban History* de religie weer helemaal terug is als factor in de negentiende- en twintigste-eeuwse stadsontwikkeling.⁵

Bij wijze van inleiding wil ik heel kort vier benaderingswijzen van het thema religie en economie aanduiden. Beide begrippen zijn ruim. Religie verwijst enerzijds naar het goddelijke en anderzijds naar de maatschappelijke vormgeving daarvan in kerk, confessie en sociaal leven. Economie verwijst naar het fenomeen van de schaarste en de maatschappelijke vorm daarvan in ondernemerschap, markt en economische groei.

Misschien wel het bekendste soort onderzoek naar de relatie tussen religie en economie ligt in de lijn van de these die Max Weber rond 1904 ontwikkelde.⁶ Religie, in het bijzonder het protestantisme, zou een specifiek soort karaktervorming teweeg brengen die het moderne kapitalistische ondernemerschap speciaal zou hebben bevorderd. De religie komt hier naar voren als psychologische stimulans voor moderne economische groei. Uit recent macro-economisch onderzoek blijkt dat religie inderdaad de economische groei op een systematische manier beïnvloedt. De geschiedenis van Nijmegen kent protestantse en katholieke ondernemers. Waren er verschillen? De vraag is of ook in de eeuwen voor het ontstaan van het protestantisme er een invloed van religie op Nijmeegs ondernemerschap aan te wijzen valt. Het ligt dan ook voor de hand op zoek te gaan naar Max Weber in Nijmegen.

In de tweede plaats worden religie en economie verbonden door de vraag 'Hoe moeten wij de wereld bezitten?' Er kan sprake zijn van een aanzienlijke religieus-normatieve invloed in de wereld van het economisch denken en handelen. In de christelijke traditie zijn de tegenstellingen groot. Een recente studie van Britton en Sedgwick laat zie hoe het christendom het economisch individualisme, het absoluut stellen van de bevrediging van behoeften, de arbeid als koopwaar, kapitaal en interest en de harde concurrentie op de markt onder vuur neemt. Religies beperken zich niet tot theologie, maar drukken hun stempel op de concrete werking van de economie. Het middeleeuws renteverbod en de bestrijding van de woeker komt onmiddellijk bij ons op. Jacques Le Goff schreef een bekend boek over economie en religie in de Middeleeuwen – in het Nederlands vertaald als *De woekeraar en de hel*. Hierin komen het normatieve en maatschappelijke aspect van werken en geld verdienen, alsmede rente en winst, uitvoerig aan de orde.

Door het renteverbod bewaarde het christendom afstand tot een joodse wijze van economisch actief zijn, een joodse economie. Het bleek overigens een hele toer de eisen van de christelijke religie en de nieuwe middeleeuwse stads- en markteconomie met elkaar in evenwicht te brengen. Gelukkig kwamen de theologen tot de geniale uitvinding van het vagevuur. Zondaars konden zo toch nog in de hemel komen.⁷ De econo-

mie beïnvloedt dus soms ook de religie. De vermarkting van goederen en diensten in de samenleving is intussen steeds verder gegaan en houdt ook nu nog de discussie over Markt en Waarden levendig, zowel in confessionele als niet-confessionele kringen.⁸

Het is de moeite waard in de tweeduizendjarige Nijmeegse geschiedenis te verken- nen hoe dit tweede, normatieve element maatschappelijk gestalte heeft gekregen. In hoe- verre heeft religie greep gehad op de economische structuur en regelgeving? En op de afgrenzing van de economie? Die afgrenzing kan aanzienlijk worden versterkt als er competitie tussen religies ontstaat. Bij hevige religieuze competitie ontstaan economi- sche stelsels die besloten zijn en waarbinnen verschillende regels gelden. De markt wordt dan als het ware opgesplitst. De sociale krachten worden gemobiliseerd en de sociale grenzen bewaakt.⁹ We zullen eens kijken of we daarvan sporen in Nijmegen vinden.

Het derde thema is het bedrijfseconomische aspect van religie en de binding hier- van met bewegingen in de algemene economie. Er wordt volop geld en energie gesto- ken in het voortbrengen van religieus gewenste ervaringen en goederen door te inves- teren in gebouwen en organisaties en deze effectief te exploiteren. De prestaties waren soms indrukwekkend. Door het proefschrift van Landheer werd onlangs duidelijk hoe het bisdom Haarlem erin is geslaagd tussen 1795 en 1965 meer dan 500 kerken te bou- wen. De studie heet niet voor niets: Kerkbouw op krediet.¹⁰ Maar door een economi- sche crisis kan een kredietmarkt instorten, terwijl inflatie de inkomstenbronnen kan aantasten. Het geloof in het goddelijke hoeft er niet onder te lijden, maar een religie moet in haar maatschappelijke vorm sterk krimpen als de beschikbaarheid van geld, management en arbeid verminderen. Deze relatie tussen de algemene economie en de bedrijfseconomische kant van religie lijkt interessant genoeg om ook in Nijmegen te verkennen.

Tenslotte is er nog een vierde manier om een verband te leggen tussen religie en economie, namelijk vanuit het gezichtspunt van de gelovigen. Deze micro-economische invalshoek kan worden gecombineerd met de voorgaande, het bedrijfseconomische aspect van religie. Religie kan worden opgevat als marktartikel, als een religieus goed met bepaalde kwaliteiten en een bepaalde prijs. Als we de homo religiosus verstaan als de homo economicus wordt het bijvoorbeeld mogelijk de mate van kerkgang op een economische manier te verklaren. In zijn 'Introduction to the Economics of Religion' heeft Iannaccone onlangs micro-economische verklaringen voorgesteld die betrekking hebben op de gelovige, en waarin religie voorwerp van vrije keuze geacht wordt te zijn. Religieuze participatie levert behalve religieuze betekenis onder meer een sociale club van gelijkgestemden en meevoelenden op die naargelang het belang dat men eraan hecht en het ontbreken van andere verenigingen of organisaties ook meer inspanning en geld mag kosten. Na de gedane keuze vormt het religieus individu een specifiek religieus menselijk kapitaal – een cultureel en sociaal kapitaal – dat geleidelijk wordt

opgebouwd en dat steeds wordt aangewend, bijvoorbeeld bij tegenslag en in de opvoeding. Veranderen van religie of a-religieus worden betekent voor het individu in hoge mate kapitaalvernietiging.¹¹

Ook langs deze weg kan de evolutie van de economie een grote invloed op de homo religiosus uitoefenen. Ingeval er veel armoede heerst, kan participatie aan een sociaal gerichte kerk zeer aantrekkelijk zijn. Sommige religies beschikken over een indrukwekkend netwerk van aanverwante zorginstellingen. Als er zich een competitieve situatie voordoet, zoekt de homo economicus die zich in de homo religiosus verborgen houdt de beste religie uit: het soort godsgeloof en de soort maatschappelijke vorm daarvan die het meest voldoet. We kunnen nog een stap verder gaan en stellen dat naarmate de economische en sociale zekerheid van het individu groter wordt, het engagement met een sociale religie – die veel tijd en geld kost – afneemt en men wellicht zal menen ook zonder religie door het leven te kunnen.

Adam Smith formuleerde al in 1776 in zijn boek *The Wealth of Nations* een kleine micro-economische verklaring van de ijver van de geestelijken. Die verschilde nogal, zo nam hij waar. In Frankrijk was die gering, in Engeland en de Republiek veel groter. Wanneer doen zij hun best om gelovigen te winnen? Daar spelen de religieuze markt en de concurrentie een rol. Smith ging ervan uit dat het eigenbelang de geestelijkheid evenzeer motiveerde als de seculiere ondernemers en dat competitie hen actief zou houden. De nadelen van een eventueel monopolie achtte hij in zaken van religie even reëel als in iedere andere sector van de economie. De Amerikaanse economist Iannaccone – die het werk van Smith voortzet – laat zien dat landen met een religieuze marktconcentratie en monopolie een beduidend lager kerkbezoek kennen, zoals bijvoorbeeld in Scandinavië het geval is. Hij wijst op de grote confessionele competitie tussen de meer dan 1500 kerken in de Verenigde Staten. In dat land is het geloof in God bijna universeel en zegt 70 procent in een hiernamaals en 60 procent in een hel te geloven. Het kerkbezoek is daar de laatste anderhalve eeuw voortdurend toegenomen.¹² Ik zou daaraan de observatie willen toevoegen dat de Verenigde Staten nooit een zo sterke ontwikkeling van de sociale verzekeringen en de welvaartsstaat hebben gekend als in Europa het geval is geweest.

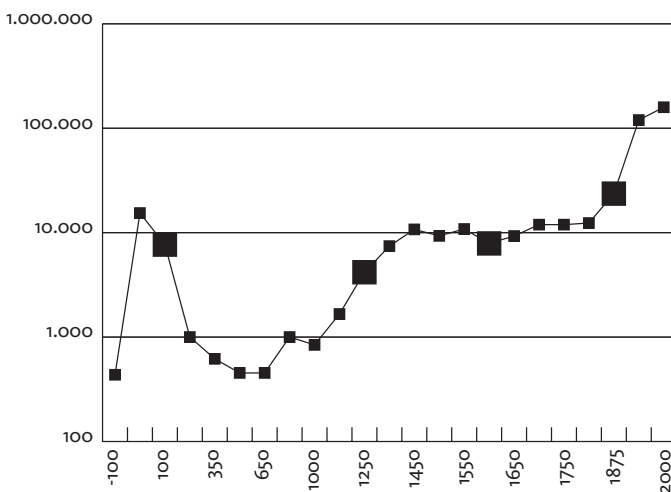
Zou ook in Nijmegen sprake zijn geweest van een wisselende kwaliteit van met de religie verbonden goederen en diensten met als gevolg een wisselend engagement van de gelovigen? Op de religieuze markt kan scherpe concurrentie tussen religies woeden om de gunst van de gelovigen. Succesvolle mobilisatie van de gelovigen leidt niet alleen tot meer godsgeloof en kerkgang, maar ook tot hoge bijdragen in termen van geld, vrijwilligerschap en management. Dergelijke tijden heeft Nijmegen zeker gekend en ook dat verdient nadere aandacht.

De Amerikaanse wetenschappelijke uitdaging inzake de verhouding tussen religie en economie moge mede dienen als inspiratie om in het kader van ‘Tweeduizend Jaar

Nijmegen' de historische relatie tussen religie en economie te onderzoeken. Uiteraard kan dit niet uitputtend zijn. Ik zal me richten op drie belangrijke expansieperioden van Nijmegen waarin religie een krachtige binding met het economische aanging. Ik zal eerst een korte impressie geven van de stadsontwikkeling van Nijmegen om deze drie perioden te plaatsen. Daarna wil ik in het verlengde van de these van Weber ingaan op de vraag of er een religieus effect te signaleren valt op de psychologie van ondernemers in Nijmegen. Daarna wil ik het verschijnsel van de christelijke en later de onderscheiden katholieke en protestantse economie aan de orde stellen. Dat gebeurt door een merkwaardige gebeurtenis uit 1939 te onderzoeken. Tot besluit zal ik trachten de beide laatste punten – het bedrijfseconomisch complex van de religie en de micro-economie van geestelijken en gelovigen – gezamenlijk aan de orde te stellen en trachten deze te relateren aan lange termijnontwikkelingen in de stedelijke economie. Zo worden in de afgelopen tweeduizend jaar Nijmeegse stadsgeschiedenis een serie wisselende micro-economische regimes van religie en economie zichtbaar.

DE STADSONTWIKKELING VAN NIJMEGEN

De stadsontwikkeling van Nijmegen kan het snelst gedemonstreerd worden aan de hand van een grafiek van de geschatte bevolking van de stad van 100 vóór Christus tot nu.¹³ De grafiek is op een logaritmische schaal neergezet, die loopt van 100 naar 1.000, 10.000, 100.000 en ten slotte 1 miljoen. Deze manier van presentatie geeft de gelegenheid de belangrijkste historische bewegingen in de Nijmeegse stadsvorming te laten zien en legt de nadruk op perioden van groei en krimp.

Geschatte bevolkingsomvang van Nijmegen 100 v.Chr. tot 2000 (logaritmische schaal)

Bron: Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, passim.

Het Nijmeegse ondernemerschap is van grote betekenis geweest voor de economische bloei van de stad en zijn aantrekkingskracht in de regio. In sommige perioden was het ondernemerschap krachtig, maar in andere tijden leek het bijna helemaal verdwenen. Drie perioden van groot ondernemend enthousiasme worden in de bevolkingscurve zichtbaar. Zij kunnen steeds in verband worden gebracht met de militaire betekenis van Nijmegen, zij het op een verschillende manier.

Deze grafiek laat allereerst zien hoe vlak voor het begin van de christelijke jaartelling de geringe inheemse bevolking door Romeins militair ondernemerschap onder keizer Augustus plotseling sterk is uitgebreid. Het plan was het Romeinse Rijk tot aan de Elbe uit te breiden en Nijmegen kreeg hierin een belangrijke rol als militaire basis. Daar bleef het niet bij. Niet alleen werden op de Hunerberg aanzienlijke militaire versterkingen aangelegd, tevens groeide in dit gebied een belangrijke nederzetting van scheepvaart, handel en productie. Even dreigde deze ontwikkeling spaak te lopen toen de Bataven in 69 in opstand kwamen tegen het Romeins gezag, maar spoedig werd de vrede getekend. In het jaar 98 verhief keizer Trajanus een Romeins-Bataafse nederzetting die gelegen was in het huidige Waterkwartier officieel tot Romeinse keizerlijke stad, met de naam *Ulpia Noviomagus*. De stad werd van tempels voorzien en met muren omgeven. Er volgde een bloei van ongeveer een eeuw, ondanks het feit dat het op de Hunerberg gelegerde Tiende Legioen naar de Balkan werd verplaatst. Duizenden koopkrachtige consumenten vertrokken. *Noviomagus* beschikte echter over een lucratief regionaal marktmonopolie. Bovendien bleef Nijmegen onderdeel van het bestuurlijk en militair stedensysteem van het Romeinse Rijk, wat ook de nodige vraag naar Nijmeegse goederen en diensten opleverde.

De latere verzwakking van de Romeinse militaire aanwezigheid en de vernietiging van de Romeinse muren van *Ulpia Noviomagus Municipium Batavorum* door de Germanen werden het Nijmeegse ondernemerschap uiteindelijk echter fataal. Tijdens de ruim 1100 muurloze jaren die verliepen tussen de Romeinse en de middeleeuwse stad waren de activiteiten beperkt tot parttime bezigheden naast het landbouwbedrijf en tot enige bedrijvigheid rond datgene wat de Frankische vorst en zijn meestal beperkte militaire basis alhier nodig had. Hoewel de continuïteit van Nijmeegse bewoning in de Middeleeuwen dankzij de archeologie als bewezen mag worden beschouwd, zag het er toch lange tijd droevig uit. Een paar honderd van de vorst afhankelijke lijfeigenen en vrijen bivakkeerden in de buurt van de versterking op het Valkhof. Nijmegen dreigde een tweeduizendjarige dorpsgeschiedenis tegemoet te gaan.

Dat Karel de Grote rond 800 het Valkhof als belangrijk keizerlijk centrum inrichtte bracht geen opvallende dynamiek. Vervolgens waren het de Noormannen die elke verdere ontwikkeling de kop indrukten. Pas na 1000 begon het aantal dorpelingen weer wat te stijgen. Dat was te danken aan de steeds grotere handelsactiviteit tussen Duitsland en Engeland. De oude Romeinse stad Keulen – ongeveer twintig maal zo

groot als Nijmegen – zag zijn inwonertal tussen 1000 en 1200 van 20.000 tot 50.000 zielen stijgen.¹⁴ De Duitse vorsten namen de bescherming van de Rijn en de Waal serieus en versterkten hun militaire basis in Nijmegen.

Toch ging het nog bijna mis met Nijmegen. De Duitse koning gaf inzake markt- en stadsrechten namelijk de voorkeur aan Tiel. Men hoort in Nijmegen zelden met veel respect over Tiel spreken. De zeer voortvarende Tielenars vormden rond 1000 niettemin de belangrijkste Noordzeehaven van het Duitse Rijk en stonden in verbinding met de Oostzee. Zij verzorgden tevens de distributie over het stroomgebied van de IJssel, de Rijn en de Maas. Tielse munten werden dan ook door heel Noordwest-Europa gebruikt. Spoedig bleek dat het verlenen van stadsrechten aan Tiel een grote winstmaker was. Rond 1200 wilde eigenlijk niemand van de adellijke heren nog met stadsrechtverleningen achterblijven.

En zo kon het bedenkelijke historische foutje van het niet meer werkzame Romeinse stadsrecht hersteld worden. Nijmegen werd alsnog een stad. In 1230 verkregen de Nijmegenaren stadsrechten van de Duitse koning Hendrik VII. De tot dan toe van de vorst afhankelijke schippers, kooplieden en ambachtslieden in het dorp Nijmegen mochten zich burger noemen. Zij verkregen persoonlijke vrijheid en als groep een zekere mate van autonomie. De economische grondslag van de stad werd gelegd door privileges van de vorst, zoals het alleenrecht in de wijde regio om handel te drijven, markten te organiseren en ambachtelijke producten voort te brengen. Ook verkregen de kooplieden vrijstelling van rijkstollen en juridische bescherming in het Duitse rijk. De stad kon een stedelijke economie en cultuur ontwikkelen met eigen symbolen en een eigen identiteit. Het platteland kreeg al deze voorrechten niet.

De bouw van de wallen op het einde van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw bracht een golf van vernieuwingen en bouwprojecten teweeg, een ongelofelijke economische revolutie. Voor de burgers schiepen de kostbare wallen en poorten van de stad een cruciale vorm van veiligheid. Een *boom* in de bouwsector was het gevolg. De verworven veiligheid bracht een grote economische waardeinstijging teweeg van grond en gebouwen in de stad. Herhaaldelijk werd de stad uitgebreid. Het hele productiesysteem van Nijmegen werd als nieuw ingericht, compleet met een commerciële revolutie van in die tijd moderne ambachten en gilden, uitgewerkte productie- en marktregelingen en een nieuwe fiscaliteit. Nijmegen slaagde erin nieuwe exportproducten voort te brengen, zoals lakens en bier, en vergrootte zijn transportbedrijvigheid.

Louter de aanwezigheid van muren was geen garantie voor verdere welvaart. In 1591 nam Maurits de stad Nijmegen in bezit. De stad werd nu belangrijk als grensvesting van een protestantse Republiek in oorlogstijd. Dat deed de handel van Nijmegen bepaald geen goed. De grenzen rond Nijmegen werden goeddeels gesloten, waardoor de handelsfunctie van de stad sterk werd beperkt. De veiligheid was verzekerd, maar tegelijk was stedelijke economische bloei onmogelijk. Bovendien voelde men de hevige

concurrentie van Holland dat aan zijn Gouden Eeuw begon. Het herstel en de uitbreiding van de vesting Nijmegen in de decennia daarna en de aanwezigheid van een Staatsgarnizoen gaven slechts tijdelijke en beperkte economische prikkels aan de stad. Nu export moeilijk was geworden, boog het Nijmeegse ondernemerschap vervolgens wel heel ver door naar lucratieve smederij, bakkerij, kamerverhuur, bierbrouwerij en tapperij ten dienste van het garnizoen. De bevolking van de stad bleef slechts op peil dankzij de militaire aanwezigheid. Kortom, door de vesting verwerd Nijmegen tot een weinig expansief denkende 'garnizoensjunk'. Hoevelen verdienden niet hun brood door de militaire functie van de stad? Als men zich de aard van deze economische verslaafdheid voorstelt, wordt meteen begrijpelijk waarom er in de negentiende eeuw nog hardnekkig Nijmeegs verzet bestond tegen de reductie van het garnizoen en de afbraak van de wallen. De belanghebbende huisbezitters, winkeliers en cafébazen in de Benedenstad voerden daarbij de boventoon.

Het is een curieuze speling van de geschiedenis dat niet alleen de bouw van de muren, maar ook de afbraak ervan tot een heuse *city boom* aanleiding kon geven. In de negentiende eeuw was Nijmegen overvol geraakt, terwijl de gronden buiten de wallen wegens militaire redenen economisch onbruikbaar waren. Dit nadeel was groot, zeker gezien het feit dat de muren niet meer nodig waren om de veiligheid van de burgers te verzekeren. Zij werden uiteindelijk in de jaren zeventig van de negentiende eeuw gesloopt. Vervolgens kon de burgerij haar eeuwenlang opgepot renteniersgeld vrijelijk storten op een grote hoeveelheid nieuwe bouwgronden. Die kwamen tegen lage prijzen beschikbaar. Ook nu gingen de investeringen van de stad, de particulieren en de ondernemers sterk omhoog. De bouwwoede hield decennia lang aan. De vraag naar arbeid nam snel toe, de lonen explodeerden, de bevolking groeide pijlsnel, zoals in de curve goed te zien is. Juist omdat de lonen zo sterk stegen, drong de arbeidsbesparende stoommachine, gevolgd door de gasmotor en de elektrische motor op volle kracht in Nijmegen door. De twintigste eeuw beleefde het verschijnsel van de *modern economic growth*, die tot verbazing van de tijdgenoten een element van voortduring in zich bleek te hebben. Een combinatie van technologie, wetenschap, concurrentie en kostenbeperking zette een permanent proces van transformatie en groei in beweging dat tot heden nog altijd niet is gestopt.

De niet bepaald kosmopolitische en weinig industrieel georiënteerde burgerij van Nijmegen probeerde de stad aanvankelijk te ontwikkelen als een sjeke woonstad voor rijken en gepensioneerden. Al gauw bleek dat dit in economisch opzicht een ernstige misrekening was die voor de snel groeiende bevolking slechts werkloosheid kon betekenen. Maar de burger vreesde de moderne industrie wegens de materialistische, liberale en socialistische invloeden die zich manifesteerden in een nieuwe brutaliteit en die de gevestigde orde van rijkdom, hiërarchie en paternalisme zou bedreigen. Een groot deel van de arbeiders leek potentieel gevoelig voor de nieuwe industriële cultuur van het

socialisme. Uit angst hiervoor en ook met het oogmerk het volk te verheffen begaven de kerken, en speciaal de katholieke kerk, na de nodige aarzelingen zich voluit in deze expansieve wereld.

MAX WEBER IN NIJMEGEN

In de jaren vijftig onderzocht de Amerikaanse onderzoeker McClelland in welke mate de religie via psychologische factoren bijdroeg aan economische ontwikkeling. Hij bewees dat katholieken en protestanten verschillende karaktertypes voortbrengen. Centraal in zijn werk stond het onderzoek naar de bronnen voor de *need for achievement*, voor de innerlijke drang van mensen om te presteren omwille van de prestatie zelf.¹⁵

Dit onderzoek lag in het verlengde van de beroemde studie van Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*.¹⁶ Weber stelde daarin – als antwoord op Marx die religie eenvoudig zag als een afgeleide van de kapitalistische machtsverhoudingen in de samenleving – dat in het bijzonder het protestantisme de expansie van het kapitalisme had bevorderd. De Reformatie van de zestiende eeuw bracht volgens hem de vorming van een nieuw, zelfbewust karaktertype voort dat zich kenmerkte door twee belangrijke voorwaarden voor succesvol ondernemerschap, namelijk een sterk individueel arbeidsethos en een ascetische vorm van leven in grote spaarzaamheid. Een overtuigend empirisch bewijs voor deze stelling leverde hij echter niet. Dat is er nu wel. Op basis van gegevens van 59 landen in de periode 1981-1999 wisten Barro en McCleary het positief economisch effect aan te tonen van de protestantse confessies die aanzetten tot eerlijkheid, arbeidsethos, spaarzaamheid en openheid jegens vreemdelingen.¹⁷

Wat zouden we hiervan terug kunnen vinden in de geschiedenis van Nijmegen? We stuiten op het probleem van het volslagen gebrek aan bronnen over individuele kenmerken en gedrag. We kunnen wel argumenteren – zoals Weber – dat protestanten hun kinderen aanmoedigen in prestatiedrang en zelfstandigheid en dat katholieke ouders door autoritair en restrictief gedrag de *need for achievement* van hun kroost juist reduceren, maar we weten niet of ze dat echt zo deden en of hun kinderen inderdaad verschilden in succesvol ondernemend gedrag. Het soort psychologisch enquêtemateriaal waarover McClelland, Barro en McCleary voor de laatste tien of twintig jaar beschikken, ontbreekt in de Nijmeegse historische bronnen. Niettemin kunnen we wellicht indirect nagaan of religie op een opvallende wijze verbonden is met ondernemerschap in de drie expansieperioden zoals die in de bevolkingsgrafiek naar voren komen.

Voor de expansiefase in de Oudheid kan men inderdaad spreken van een krachtige *need for achievement* in Nijmegen. Deze werd echter in de eerste plaats door de voorschriften van de goddelijke keizer en zijn officieren bepaald.¹⁸ Ik kan geen andere, daarvan onafhankelijke religieus-psychologische inspiratie ontdekken. De keizer gaf bevelen aan het legioen, dat tevens als zijn bouwonderneming voor religieuze objecten fungeerde.

Dat sluit niet uit dat er op individueel niveau een samenhang bestond tussen godenverering en economisch succes. Uit dankbaarheid voor gedane goede zaken plachten de Romeinse en Romeins-Bataafse ondernemers aanzienlijke offers te plengen en monumenten op te richten. Opmerkelijk is het ritueel van het *votum*, de gelofte, waarbij de dedicant eerst aan de goden wensen voorlegt en pas als het verzoek is vervuld, de goden een geschenk geeft, zoals een altaar, een beeld, dieren of voedsel. Dat was de volgorde: eerst het heil, dan het offer. Een dergelijke religie lijkt in psychologische zin niet systematisch tot een opvallende economische prestatiedrang te leiden. Die kwam toch vooral van de goddelijke keizer, in zowel militaire als financiële vorm.

De bevolkingscurve van Nijmegen wijst vervolgens de herstichting van de stad in 1230 aan als een explosie van ondernemerschap in bouwen, koophandel en ambacht. Werd deze enorme economische prestatie in psychologische zin gevoed door een bijzonder godsgeloof? De middeleeuwse deugdenleer kennende lijkt dit onwaarschijnlijk. Persoonlijke onthechtheid en armoede stonden hoog aangeschreven en een positief arbeidsethos ontbrak.¹⁹ Zegt Ecclesiasticus (31,5) niet: *Hij die het geld bemint ontkomt niet aan de zonde en Hij die het gewin zoekt zal eraan ten offer vallen?*²⁰

Hoewel er in de stad flink geld werd verdiend, stond economische prestatiedrang in principe laag aangeschreven. Het stedelijk ondernemerschap van die dagen was niet gericht op individuele verrijking. Groepsgewijs was men bedrijvig binnen de gilden, de ambachten en de stad als geheel. Jegens mogelijke concurrenten op het platteland en in andere steden heerste een zekere vijandigheid. Er bestond een sterke motivatie en prestatiedrang, die gericht was op het bewaren van het gilde of het ambacht en van de kostbare stedelijke autonomie en glorie. Voor de stedelingen kwam daar nog bij dat de families militair en economisch moesten zien te overleven in wisselvallige tijden en onder een regime van grote interstedelijke competitie.

De aanwending van de stedelijke rijkdommen die hieruit voortkwamen was echter in belangrijke mate sociaal-religieus geïnspireerd. Niet de geestelijkheid, maar het stadsbestuur had daarbij de leiding. Het coöperatieve stedelijke ondernemerschap herschiep de vroegmiddeleeuwse rurale vorm van de christelijke religie op een indrukwekkende manier. De middeleeuwse Nijmegenaren gaven het christendom in deze regio een prachtige stedelijke vorm en uitstraling. Zij herinvesteerden hun kapitalen maar deels in hun profane zaken. Zij stelden er een eer in hun rijkdom te besteden aan de bouw en de ondersteuning van kerken, kloosters, aan vele christelijke sociale instellingen en scholen en aan kostbare christelijke symbolen en rituelen.

Dat het moderne ondernemen en rijkdom vergaren hen niet erg aantrok, bewijst het beroemde verhaal van Mariken van Nieuweghen. Na verleid te zijn door de duivel Moenen keerde zij na een zevenjarig verblijf in zonde te Antwerpen naar de Waalstad terug. De boodschap is duidelijk: het economisch succesvolle Antwerpen met zijn steenrijke kooplieden in internationale zaken vormde een poel van verderf waar men geen

voorbeeld aan diende te nemen. De *need for achievement* werd bevorderd door de Nijmeegse religieuze cultuur, maar was niet gericht op intensieve verbetering en uitbreiding van eigen zaken en doorbreking van de vertrouwde stedelijke en ambachtelijke kaders van solidariteit. We vinden dan ook geen grote Nijmeegse koopmanshuizen met rijke stads-paleizen. Om een beeld van Georges DUBY te gebruiken: Nijmegen is na de heerlijke en kloosterlijke fase blijven steken in het stadium van de kathedralenbouwers en is nooit aan het bouwen van paleizen toegekomen.²¹

De Reformatie van de zestiende eeuw en in het bijzonder het jaar 1591 waardoor de stad door Maurits in het protestantse kamp van de Republiek terecht kwam brachten in religieus-economisch opzicht iets geheel nieuws in de stad. Er ontstond een religieuze competitie tussen gereformeerd en katholiek waarvan de economische gevolgen honderden jaren voelbaar zouden blijven. De vraag is of de *need for achievement* erdoor werd gestimuleerd. Het ziet er niet naar uit. De religiekwestie droeg bij aan een weinig gelukkige herstructurering van de lokale economie en schiep omstandigheden waarbinnen een eventuele religieus geïnspireerde *need for achievement* – zo die er al was – weinig zin had, voor zowel de katholieken als de protestanten. Maatregelen van het protestantse stadsbestuur leidden er in de eerste plaats toe dat de katholieken het ondernemerschap grotendeels onmogelijk werd gemaakt. Maar ook eventuele Weberiaanse ondernemende protestanten zouden het niet lang in Nijmegen uithouden. De strijd tussen het katholieke Spanje en de protestantse Republiek reduceerde Nijmegen immers tot een economisch weinig uitdagende grens- en garnizoensstad. Export was nauwelijks meer mogelijk, de bevolking stagneerde en het stedelijk ondernemerschap moest wel indommelen. Ondanks eventuele reformatorische inspiratie kon er van een markant protestants ondernemerschap geen sprake zijn.

Tijdens de derde Nijmeegse expansiefase na 1874 trekken zowel katholieke als protestantse ondernemers de aandacht. De stad bestond voor ongeveer eenderde uit protestanten en voor tweederde uit katholieken. De toegang tot het Nijmeegs ondernemerschap was sinds 1800 in principe vrij. Is er sprake van Weberiaanse protestantse ondernemers? Inderdaad valt het op dat er succesvolle protestanten actief zijn, die overigens vaak van buiten de stad kwamen. Dat gold voor drukkerij Thieme, de papierfabriek De Gelderland en vooral ook Philips. Zij zagen groeipotentieel in de stad – onder meer door de relatief lage lonen – en zij beschikten over kennis en kapitaal waarover de katholieke Nijmegenaren kennelijk onvoldoende beschikten. Anderzijds vindt men vele kleine katholieke ondernemers met als grote uitzondering de zeer succesvolle ondernemersfamilie Dobbemann. Deze familie behoorde tot de negentiende-eeuwse katholieke Duitse immigrantenfamilies die in Nederland talloze familiebedrijven wisten op te bouwen.²²

Zouden deze protestantse en katholieke ondernemers een verschillende *need for achievement* hebben gekend die gerelateerd was aan hun onderscheiden religieuze bron-

nen? Het lijkt er in ieder geval op dat deze ondernemers verschilden in stijl. In zijn studie over de Helmondse textielindustrie merkt Hans Verhage op dat protestantse ondernemers van omstreeks 1860 vergeleken met de katholieke ondernemers een andere manier van bedrijfsmanagement kenden, met een moderne boekhouding, planning en organisatie. Zij voerden de eerste stoommachines, spin- en weefmachines in, namen geschoolde arbeiders in dienst, betaalden hen goed en ontwikkelden bedrijfsvoorzieningen zoals een ziekenfonds en aanvullend onderwijs. De katholieke ondernemers bleven lange tijd eerder koopman dan fabrikant, werkten met laaggeschoold personeel dat zij al vanouds kenden en gingen ervan uit dat de katholieke bedeling wel zou bijspringen.²³

Iets dergelijks valt ook in Nijmegen te bespeuren. Hoewel de verschillen tussen protestanten en katholieken kleiner werden – waarbij Dobbelmann uitblonk – hebben de religies wellicht bepaalde verschillen bewaard. McClelland trof ze nog in de jaren vijftig aan onder Amerikaanse protestanten en katholieken. De protestanten hechtten in vergelijking met de katholieken beduidend meer aan nieuwsgierigheid en kennis, controleerden hun kinderen minder en bevorderden een ondernemende levensstijl, persoonlijk individualisme en het maken van toekomstplannen.²⁴

Verschillen in religieus geïnspireerde *need for achievement* kunnen naar mijn oordeel ook in een andere richting dan winst maken worden gevonden, namelijk de zorg voor de kinderen. In de familie Dobbelmann werden veel kinderen geboren: het gezin van Johann Peter (1799-1880) telde tien kinderen; zijn zoon Theodoor (1830-1912) die na het overlijden van zijn eerste vrouw een tijd ongehuwd bleef, kreeg vijf kinderen (anders waren er ook wel negen of tien geboren) en zijn kleinzoon Pierre (1862-1934) had elf nakomelingen.²⁵ Nijmeegse katholieken kregen beduidend meer kinderen dan protestanten. De hervormden begonnen al vanaf 1880 steeds vaker geboortebeperving toe te passen. De katholieke kerk verzette zich hiertegen en nam een pro-natalistisch standpunt in.²⁶

Het hebben van veel kinderen in de familie had onmiskenbaar het voordeel van een groot en vaak interstedelijk economisch familienetwerk dat een welkome aanvulling vormde op de stedelijke katholieke clubs waarvan men lid was. Deze uitgebreide katholieke familienetwerken van ondernemers vormden een bijzonder economisch kader. De kinderen Dobbelmann en hun aangehuwde families zaten in de zeepproductie, de koloniale handel en groothandel, het notariaat, het bankiersbedrijf, het verzekeringswezen, de pers, de rechtspraak en de geestelijkheid. Een katholieke cultuur van families met veel kinderen was ongetwijfeld een bron van een *need for achievement* die tot grote procreatieve ijver en ondernemingslust van de kostwinner leidde en anderzijds de perspectieven van de moeder transformeerde tot een bejubeld moederschap thuis. Zo lijkt zich een mogelijk verschil af te tekenen waarbij onder de katholieke ondernemers van omstreeks 1900 het accent ligt op de bloei van de familie en onder de protestanten op de bloei van het bedrijf.²⁷

Concluderend kan worden gesteld dat de Nijmeegse stadsgeschiedenis drie perioden met uitzonderlijke economische prestaties kende die krachtige stadsontwikkelingen teweeg brachten. Een door de religie gestimuleerde moderne *need for achievement* – in de zin van Weber en McClelland, dus gericht op ondernemen om het persoonlijk ondernemen zelf – kon daarbij meestal niet worden ontdekt. Toch mag worden aangenomen dat religie een grote rol in de economische ontwikkeling van Nijmegen speelde door de psychologie van het ondernemerschap te structureren en vaak te richten op andere doelstellingen dan individuele winst en verrijking door concurrentie en innovatie. Zo kon ondernemerschap zich richten op sociale projecten zoals de zorg voor de toekomst van de familie en de kinderen, voor het goddelijke, voor de stedelijke gemeenschap en – toen de religieuze competitie er eenmaal was – voor de goede zaak van de religie en het katholieke volksdeel.

EEN KATHOLIEKE ZAAK IN 1939

Religie beïnvloedde echter veel meer dan alleen de psychologie van het ondernemerschap. Zoals in de inleiding uiteengezet speelde ook het religieus-normerende element een belangrijke rol in de inbedding van de markt. De vraag is of op deze manier in de afgelopen tweeduizend jaar een religiegebonden economie in Nijmegen werd geschapen. Ik wil dit allereerst onderzoeken aan de hand van een vermakelijk incident uit 1939, ooit beschreven door Jan Brabers. Het betreft het kabaal rond de aanbesteding van het buitenschilderwerk van het hoofdgebouw van de universiteit aan het Keizer Karelplein door de Sint Radboudstichting, waarvan alle Nederlandse bisschoppen deel uitmaakten.²⁸

Het hoogste bestuursorgaan van de universiteit legde de aanbesteding van dit schilderwerk in handen van een externe functionaris, de bouwinspecteur van het bisdom Haarlem. Deze gang van zaken was niet ongewoon. De universiteit kon gerekend worden tot het grote geheel van de talrijke zogeheten 'aan de Kerkelijke Overheid rekenplichtige katholieke instellingen' en zal zich hebben geconformeerd aan de daarbinnen gangbare kerkelijke procedures. De Nijmeegse procedure verliep goed. De financiën van de Nijmeegse universiteit waren gezond genoeg en de Haarlemse bouwinspecteur opende een openbare inschrijving. Het schilderwerk werd vervolgens gegund aan de laagste inschrijver, de Nijmeegse schilder A. van Koeverden die door de toenmalige secretaris van het College van Curatoren werd aanbevolen als een bij uitstek betrouwbaar vakman.

Met het verlenen van de schilderopdracht aan Van Koeverden leek alles een volkomen normale zaak totdat de Sint Radboudstichting een beleefd maar zeer boos schrijven ontving van de Nederlandse R.K. Bond van Schilderspatroons St. Lucas, afdeling Nijmegen. Wat bleek het geval? De bond beklagde zich over de gunning aan Van Koeverden, zijnde een niet-R.K. georganiseerd schilderspatroon. Aangezien het prestige

van de R.K. Bond op het spel stond, zo onderstreepte St. Lucas, wenste de bond een beroep te doen op de bisschoppen. Het episcopaat werd dringend verzocht 'het daaraan te leiden dat voornoemd schilderwerk aan onze R.K. Universiteit ook en uitsluitend aan een R.K. georganiseerd schilderspatroon zal worden opgedragen'.

Blijkens het schrijven van St. Lucas aan de Radboudstichting had in de jaren dertig – en waarschijnlijk al geruime tijd daarvoor – de geslotenheid van de katholieke economie de graad van volstreekte vanzelfsprekendheid verworven. Het opmerkelijke was nu dat de bond de hulp van het episcopaat inriep om de grenzen van de katholieke economie te bewaken. Men had daarbij een opmerkelijke poot om op te staan. In de brief verwees St. Lucas naar de eigen regeling voor bouwopdrachten van het episcopaat uit 1934 waarin de bepaling was opgenomen dat alle aan de kerkelijke overheid rekenplichtige katholieke instellingen verplicht waren werkzaamheden van 'eenigen beteekenden omvang' uit te besteden aan aannemers die lid zijn van de 'voor hen aangewezen R.K. Stands- en Nationale Vakorganisaties'.

Dit argument trof doel. St. Lucas legde de nadruk op het feit dat de betrokkene – die overigens wel katholiek was – zich niet op de door de bisschoppen aangewezen wijze had georganiseerd, niet tot het gilde behoorde en zich dus ook aan de bijbehorende verplichtingen onttrok. De naam van St. Lucas als sociaal en economisch monopolie was in het geding. Deze *free rider* Van Koeverden diende de opdracht niet te krijgen. De katholieke economie was immers niet een vrijblijvende aangelegenheid, maar al sinds de jaren twintig in diverse bouwvoorschriften een door de bisschoppen geformuleerde economische structuur en bijgevolg reglementair afdwingbaar.

Tot circa 1900 werd bij openbare aanbestedingen van kerken en andere katholieke gebouwen de aanneemsom belangrijker gevonden dan de geloofsovertuiging van de aannemer en zijn arbeiders; daarna begon dit te veranderen. Er slopen in de eerste decennia van de twintigste eeuw steeds meer 'katholicerende' bepalingen in de aanbestedingen. Omdat hierdoor de concurrentie werd beperkt en de prijzen hoger uitvielen waren de R.K. parochiebesturen en andere katholieke instellingen weinig gelukkig met deze gang van zaken. Hun bezwaren waren vergeefs; het economische belang van de katholieken als groep woog het zwaarste.²⁹

Het dreigde een vervelende zaak te worden, maar het liep met een mooie sisser af. Het episcopaat bedacht namelijk dat men moeilijk kon zeggen dat de Radboudstichting een aan hen rekenplichtige instelling was 'wijl deze stichting immers gevormd wordt door 't Episcopaat en andere leden. Men is niet aan zichzelf rekenplichtig', zo stelde men opgelucht vast. Aartsbisschop J. de Jong liet St. Lucas dan ook weten dat hij het verzoek naast zich neer legde en merkte daarbij op dat de leden van St. Lucas hun kans hadden gemist door te hoog in te schrijven. Dat zal hard zijn aangekomen, maar niet voor lang. De inmiddels vanzelfsprekende gesloten afsprakenwereld van het katholieke bouwkartel in Nijmegen was door deze episcopale uitglijder slechts eenmalig doorbroken.

In tijden van grote confessionele mobilisatie en competitie mag men verwachten dat er concurrerende, religiegebonden economieën ontstaan. Dit verschijnsel is niet zozeer gebaseerd op een religieuze empathie voor geloofsgenoten, maar heeft alles te maken met rationeel economisch handelen waarin niet de markt, maar de voordelen van het onderhouden van een sociaal-economisch en politiek netwerk centraal staan: *economies of friends*.

Was de religiegebonden economie alleen iets van het begin van de twintigste eeuw? Terugkijkend over de tweeduizend jaar Nijmeegse geschiedenis heb ik geen aanwijzingen gevonden dat in de Romeinse of vroegmiddeleeuwse tijd in Nijmegen uitgesproken religiegebonden economieën bestonden. De indrukwekkende omvang van de oude markt buiten de muren van de legerplaats van het Tiende Legioen suggereert dat deze een overheersende en regionale functie vervulde. De oorspronkelijk houten markthal werd omstreeks 90 of 100 n. Chr. in steen uitgevoerd en had een oppervlakte van 166 x 137 meter, bijna 2 hectare. Het is het grootste gebouw in Nederland uit de Romeinse tijd. In de vleugels rond de binnenhof stonden dagelijks handelaren met hun waar. Op het binnenterrein werden week- en/of maandmarkten gehouden. Dit gebeurde op een houten vloer van ruim 1 hectare, die geconstrueerd was op 50.000 paaltjes. Na het vertrek van het garnizoen verschoof de marktactiviteit richting Waterkwartier naar Ulpia Noviomagus, de 'Ulpische Nieuwmarkt in het land van de Bataven'. Daar werd een nieuw forum gebouwd.

Het is onbewezen, maar ook niet erg waarschijnlijk, dat de godenverering in de beide Gallo-Romeinse tempels van Ulpia Noviomagus – die ieder een halve hectare groot waren en gewijd aan Fortuna en Mercurius – en in de tempel in Elst – waar Hercules Magusanus werd vereerd – de basis vormden van gescheiden of concurrerende markten of netwerken. Wel kunnen kooplieden zich in of nabij de tempels hebben opgehouden. Voorlopig lijkt het vast te staan dat door de militaire aanwezigheid, en mogelijk ook door de werking van een uitgestrekte regionale economy of friends onder de handelaren en ambachtslieden de regionale economie in hoge mate geïntegreerd was en geen religieus geïnspireerde segmentatie liet zien.³⁰

Hoewel de economie van de vroege Middeleeuwen door de sociale structuur gesegmenteerd was, lijkt daar geen religieuze oorzaak voor te zijn. In het begin van de zevende eeuw vinden we bij het Valkhof de aartsbisschop van Keulen in zijn hoedanigheid van grondheer en grondeigenaar. Hij had een eigen huiseconomie van lijfeigenen en andere boeren naast die van de Frankische vorsten die op het Valkhof zetelden. Verder bestonden er nog tamelijk autonome economieën van kloosters en een aantal lokale edelen. Al deze heren vormden ieder een min of meer autarkische, huishoudelijke economie, gebaseerd op grondbezit, heerlijke rechten en eigen mensen. Het is niet aannemelijk dat religie in deze veelheid van rurale deeleconomieën als een doorslaggevend onderscheidend element kan worden beschouwd waardoor verschillende netwerken of markten ontstonden.

Dat gold nog minder toen Nijmegen in 1230 middeleeuws stadsrecht verwierf. De tot dan toe gesegmenteerde rurale economieën werden nu binnen de stad tot een commerciële eenheid gesmeed, waarin de stedelijke markt voortdurend aan belang won. Wel voltrok zich een andere ontwikkeling: de religie won in de geheel nieuwe commerciële setting aan formele en regelende invloed. Het marktproces en de productie van de gilden en ambachten werden ingebed door expliciet gestelde regels en voorschriften die mede steunden op christelijke overtuigingen. Het arbeidsjaar werd geregeld naar de kerkelijke kalender, de uren naar de klok van de parochiekerk. De ambachtslieden dienden welomschreven religieuze en sociale plichten te vervullen. In deze economie gold uiteraard het christelijke verbod om rente te vragen. Tijdens de bouwwoede van de beginfase manifesteerde zich een joodse gemeenschap van handelaren en producenten in Nijmegen waardoor kredietverlening tegen rentebetaling wel degelijk mogelijk was. De vorsten en het stadsbestuur controleerden deze in hun ogen afwijkende economie en hielden haar slechts in stand naarmate zij behoefte aan commercieel krediet voelden.

De Reductie van Nijmegen in 1591 – waardoor de stad tot de Republiek ging behoren – bracht niet alleen religieuze competitie tussen protestant en katholiek. De homogene christelijke middeleeuwse economie van de stad Nijmegen werd in principe gesplitst in onderscheiden confessionele economieën. De gereformeerden moesten niet veel van de katholieken hebben en andersom. Veel katholieken vertrokken. Of de religieuze competitie onmiddellijk duidelijke grenzen tussen de katholieke en protestantse economie schiep, valt echter te betwijfelen. Niet alle soorten producenten en dienstverleners waren in beide religies vertegenwoordigd, zeker niet bij de gereformeerden die aanvankelijk slechts een kleine groep vormden.

Langzamerhand draaide de verhouding tussen de confessionele economieën om en raakte de Nijmeegse katholieke economie steeds meer afhankelijk van de protestantse. De oorzaak hiervan was dat tussen 1600 en 1800 de protestanten alle beroepen gingen domineren of monopoliseren en dat de katholieke economie verschaalde. Hier zat beleid achter. Het gereformeerde stadsbestuur wenste aan katholieken nauwelijks nog het burgerrecht te verlenen. Dat recht was een voorwaarde om ambachtsmeester, koopman of schipper te worden of om een publieke functie te bekleden.

De relatieve verhouding tussen deze lokale economieën begon na 1800 opnieuw om te keren. De katholieken kregen door de Bataafse Revolutie en Napoleon immers weer vrij toegang tot het ondernemerschap. Tegen de verdrukking in begon zich in de eerste helft van de negentiende eeuw een katholieke economie te vormen. In de gemeenteraad protesteerden katholieken tegen te veel bestellingen van de gemeente bij protestantse leveranciers. Nijmeegse katholieke geschoolde arbeiders vormden een vereniging die tegelijk een beperkte verzekering tegen ziekte en werkloosheid kende. Rond 1850 begonnen zich – tegen het overwicht van protestantse ondernemingen in – katholieke ondernemingen te vormen.

Zo richtten Van der Heijden, Rombouts, Van Aernsbergen en Dobbelman in 1852 een exclusief katholieke stoombootmaatschappij op, de latere Geldersche Stoomboot Maatschappij, die het met succes opnam tegen een eerder door de protestantse Nijmeegse beurtschippers gestichte stoombootonderneming. Men was meteen verzekerd van uitgebreide katholieke klandizie dankzij de vele bedevaarttochten naar het pelgrimsoord Kevelaar. De katholieke stoomboot 'Nijverheid' werd in Nijmegen in de volksmond niet voor niets de 'Rozenkransboot' genoemd.

Overigens gingen de katholieke ondernemers uit het midden van de negentiende eeuw wel degelijk ook samenwerkingsverbanden aan met protestantse geldschieters en ondernemers, bijvoorbeeld de Nijmeegsche Spoorwegmaatschappij van 1863 die onder het motto *Eendracht maakt macht* in 1865 de spoorweg Nijmegen-Kleef realiseerde. Deze samenwerking werd des te meer – misschien wel vooral – bevorderd doordat de medewerking van de nog sterk protestantse overheden voor vergunningen en subsidies, onmisbaar was voor het welslagen van de onderneming.

We zouden ook de huishoudboekjes van Nijmegenaren moeten uitpluizen – een sterk onderschatte en helaas nauwelijks te vinden historische bron – om uit te maken in welke mate de consumptieve bestedingen bij de eigen geloofsgenoten plaats vonden. Het geweldige succes van de zaken van Bernard Bahlmann, die in 1838 een soort Winkel van Sinkel in Nijmegen vestigde en zo tegen de merendeels protestantse winkeliers en kleinhandelaars inging, zou wel eens met zijn katholieke achtergrond kunnen samenhangen.

Concluderend kan men opmerken dat de religieuze segmentatie van de economie in Nijmegen een oude geschiedenis kent. Door de vrijmaking van de arbeidsmarkt rond 1800, door de hernieuwde confessionele competitie in de stad en door de kansen die de industriële revolutie bood, kreeg de economische emancipatie van de katholieken wind in de zeilen. Na enkele generaties kon omstreeks 1900 een volwaardige katholieke economie worden gevestigd die het oude protestantse overwicht teniet deed. Pas na de Tweede Wereldoorlog begonnen deze religieus geïnspireerde economieën op te lossen in de ontwikkeling van de nationale en Europese markt.

TWEEDUIZEND JAAR AFWISSELENDE REGIMES VAN RELIGIE EN ECONOMIE

In deze laatste paragraaf worden de laatste twee perspectieven op religie en economie – het bedrijfseconomisch complex van de religie en de micro-economie van de gelovigen – onderzocht in de drie groeiperioden uit de Nijmeegse geschiedenis. Opvallend is dat in elke expansiefase de binding tussen religie en economie sterk wordt uitgebreid. Hoe dieper echter een religie in de economie betrokken raakt, hoe kwetsbaarder zij wordt voor optredende economische crises en sluipende processen zoals inflatie. Natuurlijk zouden dan de gelovigen de financieel helpende hand kunnen bieden, maar het is steeds de vraag of ze dat op de oude voorwaarden doen. Zij kunnen ontevreden

zijn geworden. De ‘economics of religion’ leert dat door gebrek aan engagement en door te weinig competitie de geestelijkheid het kan laten afweten. Ook kan het belang dat de gelovigen aan de religie hechten aanzienlijk veranderen, bijvoorbeeld omdat hun economie anders of moderner is geworden.

Volgens Van Rooden zou het overigens een grote fout zijn hierbij het eenvoudige model te hanteren dat in Nederland een culminatie van een eeuwenoud proces van modernisering en secularisering gaande is. Te vaak wordt gesteld dat het moderne stedelijk leven van na 1870 de secularisatie bevorderde. Over moderniteit wordt en werd te veel gesproken door haar tegenover godsdienst te stellen, zo merkt Van Rooden op.³¹ Wat kunnen we hierover in Nijmegen terugvinden?

Zowel geestelijken als gelovigen werd het in de decennia na 1874 duidelijk dat de industrialisatie van de stedelijke economie een deel van het kerkvolk weliswaar steeds meer geld en vrije tijd bezorgde, maar dat deze vooruitgang niet evenredig in hun religieuze engagement terug te vinden was. Het debat over de verhouding tussen geloof en moderniteit liep hoog op en nam de stad in beslag. De religieuze gemeenschappen werden uitgedaagd door de commerciële sector van vrijetijdsbesteding: cafébezoek, bioscoop, theater. Er ontstonden nieuwe beroepsgroepen en nieuwe wijken. Bovendien propageerden radicale socialisten afvalligheid. De religieuze ontworteling van de arbeiders en immigranten van het platteland bleek in het nieuwe Nijmegen geen theorie te zijn. Tot schrik van de pastoors en dominees stemden na 1900 steeds meer arbeiders op de socialistische partij. Al vanaf de Eerste Wereldoorlog nam het kerkbezoek hand over hand af.

Toch kan mijns inziens in Nijmegen met recht worden gesteld dat de religie in de jaren 1874-1940 zeer sterk bijdroeg aan het ontstaan van een geheel nieuwe stedelijke samenlevingscultuur.³² De kritiek van Van Rooden klopt. Groei stimuleerde de religie, en andersom. De secularisatie was niet beeldbepalend.

Ook al ging het godsgeloof niet altijd heel diep en was de deelname aan religieuze rituelen beperkt, dit sloot desondanks een religieus geïnspireerde denk- en gedragswijze – zoals omschreven in de pauselijke encycliciek *Rerum Novarum* – niet uit. De deelname aan het confessionele verenigingsleven was overweldigend, vooral bij de katholieken. Veel meer bij hen dan bij de protestanten werden de gelovigen gemobiliseerd in een wijdivertakt opvoedingssysteem en verenigingsleven. Deze sociaal-culturele beweging had een uitgebreide infrastructuur van gebouwen en middelen nodig en ging dan ook gepaard met een intensieve mobilisatie van financiële middelen.

Bij de protestanten, zo stelt Van Rooden, bestonden veel meer aarzelingen om de religieuze sociabiliteit verder te organiseren dan die van de eigen gemeente. Dat kan men in Nijmegen terugvinden. De religie werd minder in religieuze en sociale vormen en meer als persoonlijk godsgeloof beleefd. Ook was door de vele denominaties de protestantse maatschappelijke vorm van religie meer gesegmenteerd. Voor zover zij

algemene neutrale verenigingen onvoldoende vonden, werden per protestantse denominatie verenigingen en organisaties opgezet.

Zo deden zowel katholieken als protestanten vanuit een religieus geïnspireerde reactie op het moderne leven aanzienlijke investeringen in de stedelijke infrastructuur. Die investeringen betroffen niet alleen de zielzorg en de aanschouwing Gods, maar met name ook de zorg- en onderwijsconomie.

De bedrijfseconomische kant hiervan ontwikkelde zich spectaculair. Er werden grote giften en legaten gedaan, meestal in ontvangst genomen door bezoekende pastoors. Dat ging niet altijd zonder problemen. Vooral schenkingen in het gezicht van de dood waren nog wel eens omstreden. Grote opschudding verwekte de affaire Beckers in 1858. Een welgestelde kinderloze weduwe had nauwelijks twee maanden voor haar overlijden aan een minderbroeder, pastoor Beckers, een aantal effecten ter hand gesteld, met het verzoek die na haar dood aan het door de bisschop ingestelde RK Parochiaal Armbestuur te geven. Na haar overlijden in december 1858 bleek dat een nicht van president Riveaux van het concurrerende RK Armbestuur – dat door leken werd gedomineerd – tot universele erfgename was benoemd. Deze ontdekte de verdwijning van de effecten. Bij vonnis van de arrondissementsrechtbank te Nijmegen werd de pastoor veroordeeld tot teruggave aangezien de effecten geacht werden tot de boedel van de gestorven weduwe te behoren. Omdat het R.K. Parochiaal Armbestuur weigerde de inmiddels overgedragen effecten terug te geven, volgde in 1860 – ter compensatie van de erfgenamen – een spectaculaire wettelijke openbare verkoping van de inboedel van de pastoor. Toch won uiteindelijk de pastoor. Er was behalve het kerkbestuur nog slechts één andere bieder op zijn spullen. Deze moest wegens de volkswoede onder politiebescherming naar de veerpont richting Arnhem worden afgevoerd. Ook het huis van Riveaux werd door de politie streng bewaakt. De opbrengst van de verkoop was onbeduidend en de erfgenamen hadden het nakijken.

Niet altijd verkreeg de geestelijkheid een sterke greep op het nieuwe geld. Gefortuneerde gelovigen wensten soms ook zelf controle te houden op hun goede gaven. Een voorbeeld is de in 1916 op instigatie van de bisschop en de deken opgerichte R.K. Openbare Leeszaal en Boekerij die als een NV werd opgezet. Door de steenfabrikant Artzn, de vier broers Jurgens van de Antoon Jurgens Margarinefabrieken en de zeepfabrikant Pierre Dobbmann werd 50.000 gulden in dit project geïnvesteerd, vergelijkbaar met 3,5 miljoen euro nu.

In het geval van de universiteit was het andersom en verkreeg de geestelijkheid een grote controle. De bedragen waren voor die tijd aanzienlijk. De stichtingskosten werden geraamd op bijna een half miljoen gulden, terwijl de exploitatie van de universiteit vijf miljoen gulden vergde. De Radboudstichting waarin de bisschoppen de dienst uitmaakten, slaagde erin dit geld bijeen te brengen. Sommige gelovigen gaven zeer grote bedragen. De schoonzoon van Theodoor Dobbmann, de Amsterdamse bankier Piet

Wiegman, droeg ongeveer eenderde deel van het benodigde kapitaal bij.³³ Dat is vergelijkbaar met 100 miljoen euro nu.

Dat de religiegebonden investeringen in de stad Nijmegen tussen 1870 en 1940 uitzonderlijk grote proporties aannamen en dat de gelovigen enorme bedragen gaven, werd bevorderd door drie historische omstandigheden. Ten eerste kreeg Nijmegen te maken met een onstuimig stedelijk groeiproces waarin veel werd verdiend en de zielzorg veel nodig had. De stad bouwde de ene nieuwe wijk na de andere. Natuurlijk moest de zielzorg volgen en werden er nieuwe parochies gevormd en, op krediet, kerken neergezet die met giften werden afgelost. Ten tweede liet de overheid het bijna helemaal afweten toen het erop aan kwam een adequate sociale zorg te organiseren. Nog in de Armenwet van 1912 liet de staat alle initiatief terzake bij de kerkgenootschappen. Terwijl de protestanten nog probeerden te steunen op de oude stedelijke fondsen, accepteerden de katholieken de uitdaging al snel. Zij mobiliseerden geld, tijd en inspanning om een eigen onderwijssysteem en een eigen sociale zekerheid te scheppen. Een grote financiële en organisatorische rol speelde hierin de industrieel Theodoor Dobbelsmann. De derde en laatste belangrijke factor waardoor de religieuze investeringen in Nijmegen werden bevorderd, was de Rooms-Katholieke Universiteit. Na haar vestiging in 1923 besloten talrijke geestelijke ordes en congregaties kloosters of huizen in Nijmegen te bouwen. De universiteit werkte als een *multiplier* van katholieke bouwactiviteit.

Deze koortsachtige bouwactiviteit van de katholieken was in bedrijfseconomisch opzicht soms riskant. Dat bleek wel toen het zorgvuldig opgebouwde kerkelijk systeem van openbare leningen en obligaties instortte. Bij de voorbereiding van de universiteit was het episcopaat in financieel opzicht heel voorzichtig geweest om geen onnodige risico's te nemen. Maar niet alle katholieke opdrachtgevers waren uit hetzelfde hout gesneden. Om ambitieuze bouwprogramma's van kerken, kloosters, scholen, bejaardenhuizen en ziekenhuizen door te voeren hadden veel parochie- en instellingsbesturen in de loop van de jaren twintig en ook nog begin jaren dertig steeds grotere kredieten opgenomen en obligatieleningen uitgeschreven. Op de bedrijfseconomische kant van deze katholieke instellingen kreeg de economische crisis van de jaren dertig echter een fatale greep. Door verminderde giften en teruglopende collecteopbrengsten lukte het nauwelijks de verschuldigde rente te betalen en de leningen tijdig af te lossen. In 1931-32 werd het episcopaat vervolgens geconfronteerd met de complete instorting van het kerkelijk commercieel krediet. Als gevolg van een toenemend aantal déconfitures van kerkelijke crediteuren raakten duizenden Nederlandse beleggers in de problemen. De Vereniging voor de Effectenhandel richtte in mei 1933 de Commissie voor de Kerkelijke Leeningen op om klachten van gedupeerde beleggers te behandelen.³⁴

De bedrijfseconomische machine begon in de jaren dertig te horten en te stoten. Hoewel de bisschoppen de financiële controle over de katholieke ondernemingen van hun kudde aanzienlijk verscherpten, was het onheil al geschied: het kerkelijk krediet

herstelde zich niet. Bovendien begon een andere bron van activiteit op te drogen. Eind jaren dertig tekende zich een roepingencrisis af, waardoor de kerk voor het eerst sedert een eeuw geconfronteerd werd met een afnemend aantal nieuwe religieuzen. Ook het engagement in tijd en geld van de gelovigen zette de neerwaartse lijn voort.

Al voordat het tekort aan krediet en menskracht in de jaren dertig ontstond waren er fundamentele verschuivingen aan het optreden in de verhouding tussen religie en economie. De inkomens en de minimale kosten van levensonderhoud stegen van 1870 bijna ononderbroken. Deze ondermijnden op termijn de religieuze betrokkenheid bij de zorg- en onderwijs economie. De sociale verzekeringen en de overheid namen het bedrijfseconomisch complex van scholing en sociale zorg geleidelijk over. Tijdens de Eerste Wereldoorlog – een periode van hevige inflatie – kwam de onmacht van de religieuze instellingen om hun systeem van zorg- en onderwijsinstellingen zelfstandig te blijven financieren en bemensen steeds meer aan het licht. De explosief groeiende behoefte aan middelen voor werkloosheid en ziekte kon door de religieuze caritas steeds minder worden opgebracht. De lokale overheid en vervolgens de rijksoverheid sprongen bij, niet omwille van de religie, maar omwille van de sociale en economische orde. Zij bevorderden vanaf 1916 en met name in de jaren dertig het ontstaan van de sociale verzekeringen. Na de Tweede Wereldoorlog werden deze verzekeringen in een nationaal verband algemeen verplicht. Op termijn werden de confessionele caritas en zorg voor een belangrijk deel overbodig.

De burger bevrijdde zich daarmee geleidelijk van de druk van sociale, religieuze en politieke verplichtingen en van de sociale controle die traditioneel rond de confessionele zorgfuncties hing. Het was waarschijnlijk niet zo dat de caritas de kerkgang direct controleerde. Natuurlijk wilde het RK Parochiaal Armbestuur de eigen katholieke bedeeden zoveel mogelijk in de confessionele groep houden, al waren er steeds meer die zich niet erg katholiek voelden. Maar echte dwang wilde men niet uitoefenen. De veelbetekenende suggestie van een pastoor, gedaan rond 1930, om het zondagse kerkbezoek van bedeede parochianen te doen controleren met een penning, tijdens de mis af te geven aan de dienstdoende koster, werd door het lekenbestuur unaniem afgevoerd.³⁵

In de periode 1870-1940 heeft zich een sterke expansie van de kerkelijke en maatschappelijke vorm van religie voorgedaan, die tijdelijk en tijdgebonden was en die vooral na 1970 weer is ingekrompen.³⁶ De religie en de gelovigen werden beiden door de industriële revolutie uitgedaagd, bijna geprovoceerd. In reactie daarop ontwikkelden zij een traditionele kerk van godsgeloof en vroomheid tot een overdadig sterk georganiseerde, maatschappelijke vorm van religie, een nieuw religieus bedrijfseconomisch en micro-economisch regime van religie en economie. De financiële onmacht en de wereld-crisis ondermijnden de bedrijfseconomische kant van de maatschappelijke

vorm van religie aanzienlijk. Bovendien viel de gratis arbeid weg door de roepingen-crisis. Het aantal nieuwe vrijwilligers – en bij de katholieken ook het grote aantal broeders en zusters van de congregaties – nam vanaf de jaren dertig gestaag af. In de laatste drie decennia deden de gelovigen steeds minder beroep op de zielzorg en bouwde de overheid het met de religie concurrerend systeem van sociale zorg en onderwijs steeds sterker uit. Verbindingen met de religieuze oorsprong verdwenen. De Katholieke Universiteit werd Radboud Universiteit.

Waar bleven de gelovigen? Hoewel het godsgeloof zeker niet verdwenen is, hebben de gelovigen aan de sedert 1880 ontwikkelde maatschappelijke vorm van de kerken kennelijk minder behoefte gekregen. Door de groeiende verschillen in beroepswerelden van ouders en kinderen is een grote psychologische heterogeniteit ontstaan, ook binnen hetzelfde gezin. Nieuwe voorstellingen van God, hemel en hel en van de daarvan afgeleide sociale waarden en normen kregen niet altijd veel ruimte, noch in de gezinnen, noch in de kerken. Hoewel de Nijmegenaren naar spiritualiteit bleven zoeken leed het engagement met de religie hieronder sterk.³⁷

De twintigste eeuw was niet de eerste keer dat Nijmegen een periode meemaakte waarin het religieuze complex zich door een stedelijk transformatieverschijnsel plotseling breed maatschappelijk ontplooidde en daarna in een crisis geraakte. Ook in de beide andere Nijmeegse groeiperioden is er een krachtige ontwikkeling van de bedrijfs-economische kant van religie opgetreden. Op zijn beurt is dit religieuze complex daarna telkens onderhevig geraakt aan grote economische problemen die bijdroegen aan een ernstige crisis van de publieke en organisatorische religieuze manifestaties. De gelovigen wilden niet terug naar de oude toestand. Twee maal kreeg deze crisis een vervolg met een nieuwe religieuze situatie die op een andere manier met de economie een binding aan ging. Het is de moeite waard om te kijken hoe het afliep.

De eerste golf – waarvan we het minste afweten – vond plaats rond de verlening van het Romeinse stadsrecht in 98. Het verloop laat zich als volgt schetsen. We vinden in en nabij Nijmegen een door keizerlijke macht en middelen geschapen stelsel van Romeinse tempels en een op hem afgestemde religie. De bouw van de tempels moet een voor de religie in Nijmegen reusachtige inspanning zijn geweest. De binding tussen religie en economie in Nijmegen werd belichaamd door de afwezige Romeinse keizer, zowel in religieus als in economisch opzicht. Het was naar alle waarschijnlijkheid niet de lokale Bataafse burgerij die de tempels bouwde.

De keizer zette vanuit Rome zijn legioen aan het werk en zijn woord was voldoende om alle benodigde bouwmaterialen van heinde en ver aan te doen voeren. Zo gauw zijn macht in het gebied instortte, verdween ook de economische basis van de Romeinse religie. De economische achtergrond hiervan is duidelijk: de enorme verwoestingen van de volksverhuizingen ondermijnden niet alleen de indrukwekkende maatschappelijke vorm van de religie van Ulpia Noviomagus, maar ook de Gallo-Romeinse orde en veilig-

heid en de financiële steun van Rome. Elders in het Romeinse Rijk was het gebruikelijk dat tempels zich geleidelijk wortelden in de lokale economie door op te treden als grondheer en inner van pachten. In Nijmegen zijn hiervoor tot nu toe geen aanwijzingen gevonden. Waarschijnlijk droeg de stad daarvoor te veel het stempel van een militaire basis en werd het te zeer gedomineerd door de keizer en het garnizoen.

De crisis van het laat-Romeinse Nijmegen werd gevolgd door een transformatie van Romeinse godenverering naar christendom. Het vroegmiddeleeuws christendom ging een totaal nieuwe binding aan met de rurale economie. Door een schenking van de Frankische vorst kwam in de zevende eeuw een deel van het Valkhof en Kelfkensbos in bezit van de bisschop van Keulen, die daar een kleine parochiekerk – gewijd aan Sint Stefanus – liet bouwen. In bedrijfseconomisch opzicht verwierf de parochie geleidelijk een stevige basis: tienden van de oogst en andere inkomsten uit een zeer uitgestrekt gebied. Behalve de kerk bij Nijmegen werden ook kapellen in Weurt, Hees, Neerbos, Hatert, Ubbergen, Ooij, Persingen, Groesbeek en waarschijnlijk ook Malden gebouwd die allen tot dezelfde parochie behoorden. Rond 850 werd de parochie door de bisschop aan het kapittel van de Keulse Apostelenkerk geschonken, die door dit geestelijk bedrijf een grote agrarische eigenaar in de regio werd. De parochie verkleinde vervolgens weer doordat de kapellen zelfstandige kerken werden die telkens bepaalde goederen als bruidsschat meekregen. Langzamerhand verschenen ook kloosters in de regio die allen een agrarische basis vonden. In de Karolingische periode stelde Pepijn III op alle gronden het betalen van tienden verplicht: die waren bestemd voor respectievelijk de bisschop, de pastoor en de armen. Zo ontwikkelde zich geleidelijk een nieuwe bedrijfseconomische kerkelijke structuur van kerken, parochies, kloosters en daarmee verbonden sociale instellingen op basis van de exploitatie van agrarisch grondbezit en van rechten op productie en inkomsten uit de agrarische economie.

Na de verlening van stadsrechten in 1230 veranderde dit beeld niet wezenlijk. Aan de nieuwe geestelijke ambten werden door aanvankelijk vooral adellijke schenkers veelal rurale inkomsten gehecht. Deze vloeiden nu naar de priesters en vicarissen van de gloednieuwe St. Stevenskerk en andere instellingen in de stad. Ook kwamen er nu giften van de burgers in geld en stedelijk onroerend goed. Talrijke stedelijke religieuze bedrijfs-economieën van parochies, fundaties en kloosters bestonden naast elkaar. Vaak waren geestelijken de beheerders, in andere situaties – zoals in het geval van de kerkfabrieken, de H. Geesttafels voor de armen en altaarfundaties – de wereldlijke overheden of particulieren.

Clericale grondeigenaren vindt men in het veertiende-eeuwse Nijmegen in verschillende beheershuizen terug. Het Heilige-Apostelenstift te Keulen was als parochieheer van de stad bezitter van een aanzienlijk agrarisch vermogen in de vorm van landerijen en tienden. Tijdens de verpachting van de tienden verbleven de kapittelheren in hun huis aan de Begijnenstraat, dat zij sedert 1336 bezaten. Het kapittel van Sint-

Victor in Xanten bezat in de dertiende eeuw landgoederen tussen Waal en Maas die zelfs het bezit van de landsheer overtroffen. Hun Nijmeegs rentmeesterhof wordt vermeld sedert 1291. Het klooster van Kamp-Kempfen bezat een Nijmeegs hof sedert 1356, terwijl het nonnenklooster Gravendal al voor 1422 het zogenaamde kloosterhof bezat. Sedert circa 1450 beheerden de kruisbroeders van Keulen hun landerijenbezit in de Ooij vanuit een aanzienlijk huis in de Duivengas. Ook andere geestelijke eigenaren, zoals de kruisheren van Sint-Agatha, de kruisbroeders van Venlo, de kartuizers van Roermond en de wijbisschop van Utrecht, beheerden hun grondbezit en andere rechten vanuit Nijmegen.

Door schenkingen van goede gelovigen groeide dit complex van religieuze bedrijfs-economieën van bisschoppen, abdijen, kloosters, kerken en pastoors voortdurend. De grote eigenaren onder hen beijverden zich als ware ondernemers de ontginning van bos en hei te stimuleren om zo hun inkomsten te vermeerderen. Zij hielpen aldus de rurale economie van Nijmegen verder te ontwikkelen. Door uitgifte van gronden wisten met name de kloosters nieuwe boerenhoeven te stichten en de oppervlakte van de akkergronden uit te breiden. Ook in de nieuwe stad droeg de religie krachtig bij tot stadsontwikkeling. De bouwactiviteit was indrukwekkend. De clerus en de wereldlijke overheid bouwden eendrachtig kerken, kloosters en andere onderkomens en stichtten talloze vrome fundaties en fondsen voor armen en andere belanghebbenden. Sommige geestelijken verdienden hun kost door onderwijs, notariaat, kunstnijverheid of schrijfwerk en droegen zo bij aan de vorming van *human capital* in het middeleeuwse Nijmegen.

Er was heel veel geld nodig. Bedrijfseconomische innovaties zoals het te gelde maken van heiligenverering, relikwieën en wonderen en het bevorderen van pelgrimage werden daarbij niet geschuwd. Heiligen vervulden niet slechts een voorbeeldfunctie. Via heiligen kon de gelovige immers het goddelijke bereiken, om voorspraak smeken en op wonderen hopen.³⁸ Deze intercessiefunctie van de heiligen en de bijbehorende wonderen en mirakels bleken echte *moneymakers* te zijn die de nieuwe stedelijke christelijke vorm van de Middeleeuwen hielpen financieren.

Het goede voorbeeld gaf de geestelijke moederstad Keulen met Sint-Ursula, die bij deze stad door toedoen van de Hunnen in een grijs verleden zou zijn omgekomen in het gezelschap van 11.000 maagden. Ursula was al in de tiende en elfde eeuw zeer populair. Het kwam de Keulenaars dan ook erg goed uit dat in 1106 bij de uitbreiding van de wallen van de stad op een oude Romeinse begraafplaats menselijke beenderen werden aangetroffen. Er kwam een levendige handel in relieken van deze maagd en haar gezellen op gang. Dit beviel zo goed dat de Keulse aartsbisschop Rainald van Dassel in 1155 beval de *ager Ursulinus* geheel uit te graven. Onder leiding van de abt Gerlach van Deutz werden er vervolgens honderden skeletten gevonden. Aangezien er ook mannen bij bleken te liggen werden door de ondernemende abt een flink aantal vorsten, kardinalen, bis-

schoppen en heiligen van over geheel Europa geïdentificeerd, wat de marketing van de relieken zeer ten goede kwam.³⁹

Iets dergelijks, maar op bescheidener schaal, geschiedde ook in Nijmegen. Hoogtepunt van het Nijmeegs kerkelijk jaar was de jaarlijkse processie op de zondag na Pinksteren waarbij een reliek met de arm van Sint Steven en het beeld van de ‘Gelderse Lieve Vrouw’ werden meegedragen. De processie trok talrijke pelgrims uit de wijde omgeving van Nijmegen. Het Mariabeeld, dat in een kapel in de St. Stevenskerk was opgesteld, werd vereerd als wonderbeeld en werd het gehele jaar bezocht door gelovigen van binnen en buiten de stad om genezing of hulp af te smeken. De Nijmeegse kerkenbouwers profiteerden hiervan. De toren van de St. Stevenskerk is hoofdzakelijk betaald met bijdragen van pelgrims.

Deze bron van inkomsten hield het uit tot mei 1592. De gereformeerden hadden de grootste bezwaren tegen de intercessiefunctie van de heiligen en tegen de mirakels die slechts de aandacht van de gelovigen afleidden van de uniciteit van de directe relatie tussen God en de mens. Kort na de Reductie van Nijmegen werd het lucratieve Mariabeeld, samen met andere heiligenbeelden op bevel van de nieuwe gereformeerde raad van Nijmegen op de Grote Markt verbrand.

De voorspoedige bedrijfseconomische ontwikkeling van de religie was voor de stad en de provincie niet in alle opzichten een voordeel. Weliswaar voorzag de geestelijkheid aldus in eigen middelen, maar zij wist zich ook met een beroep op haar kanoniekrechtelijk vastgelegde immuniteit aan belastingheffing te onttrekken. Soms ging zij daarbij te ver. Het Nijmeegse stadsbestuur besloot in 1459 het klooster van de Regulieren, het klooster Mariënburg en het Agnetenconvent bescherming te onthouden en tolvrijdom te ontnemen, omdat zij in een tijd van oorlog hadden geweigerd de stad financieel bij te staan.

In de loop van de vijftiende eeuw ontstond groeiende onrust over de ongebreidelde uitbreiding van het vermogen in kerkelijk beheer. Vanaf 1435 werden in Gelre ordonnanties uitgevaardigd waarmee men wilde voorkomen dat al te veel goederen in de dode hand geraakten en aldus aan het normale economisch verkeer, inclusief belastingheffing, werden onttrokken. In 1523 en 1536 liet het stadsbestuur van Nijmegen weten dat de schepenen geen medewerking meer zouden geven aan onroerend-goedtransacties ten voordele van kloosters en kloosterlingen.

De christelijke religie stimuleerde de middeleeuwse stad niet alleen door bouwactiviteiten, organisatie en culturele ontwikkeling, maar droeg ook bij aan de inkomenshervdeling en de zorg. De caritas – de persoonlijke liefdadigheid – werd door de religie zeer aangemoedigd en geleidelijk ook geïnstitutionaliseerd. De parochie kende een H. Geesttafel die de armen ondersteunde, maar er kwamen ook steeds meer speciale stedelijke stichtingen en fondsen. De geestelijkheid had hier slechts indirect controle op daar het beheer veelal in handen was personen die door de stad werden aangesteld.

Ondanks de schijnbaar goede gang van zaken werd de bedrijfseconomische basis van alle aspecten van de religie, zowel de verering Gods, als de zielzorg, het onderwijs en de caritas, in de periode 1350-1550 geleidelijk steeds ernstiger aangetast. De oorzaken lagen in de weinig rooskleurige ontwikkelingen van de middeleeuwse economie. Door talloze oorlogen en de voortdurende inflatie kon de waarde van de geestelijke inkomens fors afnemen. Doordat de pastoors, kapelaans, schoolmeesters en andere geestelijken werden betaald met een specifiek aan hun ambt verbonden jaarlijkse vicarie of rente die ooit in de middeleeuwen was vastgesteld dreigden zij en masse te verarmen. Ook de kloosters kampten met overeenkomstige problemen hoewel zij soms in de gelegenheid waren de grondpachten te verhogen. De gelovigen hadden de neiging om steeds maar nieuwe vicarieën of fundaties te vormen – waarin zij zoveel mogelijk de baas wilden blijven – en voegden weinig toe aan bestaande inkomens. Zo richtte de Broederschap van de Nijmeegse wijnkopers in 1433 een eigen altaar op in de St. Stevenskerk, het zogenaamde Wijnherenaltaar, en bedongen daarbij dat zij zelf de vicaris – de dienstdoende priester – mochten benoemen. Uiteraard dacht men daarbij aan personen uit eigen kring. In 1450 waren er zo liefst 29 vicarieën gevormd in de St. Stevenskerk.

Om aan een behoorlijk inkomen te geraken lieten de benoemende instanties het steeds meer toe dat geestelijken vicarieën en ambten gingen combineren, ook al lagen die soms honderden kilometers uiteen. Zij stuurden dan een vervanger. Dat was wellicht een begrijpelijke strategie, maar door de veelvuldige afwezigheid van geestelijken in de functies die zij geacht werden met ijver te vervullen, werden de gelovigen en stadsbesturen in toenemende mate ontevreden over de kwaliteit van de zielzorg en van het onderwijs. De ‘economics of religion’ leert dat hierdoor een serieus engagementsprobleem moet zijn ontstaan. Luther was hiervan het bewijs.

Lang voordat Adam Smith zijn observaties over de verlamme werking van religieuze monopolies op de ijver van de geestelijkheid neerschreef, handelde het Nijmeegse stadsbestuur al daarnaar. Door kloosters de stad binnen te halen wist het de concurrentie in de zielzorg te vergroten, met positieve gevolgen. De bedelorden hadden een goede naam. In Nijmegen kwamen eerst de dominicanen (sinds 1293 of eerder), later de franciscanen (sinds 1456). De pastoor zag daardoor zijn inkomsten uit het toedienen van sacramenten afnemen en eiste op grond van het canonieke recht met succes een financiële compensatie daarvoor. De zielzorgende kloosters dienden de pastoor de zogenaamde canonieke portie te betalen. De zielzorg van de bedelorden kreeg het soms echter ook moeilijk, vooral naarmate de burgers van de stad zelf in economische problemen raakten en hen weinig konden steunen.

Ook in het onderwijs probeerde het stadsbestuur de kwaliteit te verbeteren. Het Keulse Apostelenkapittel, dat in Nijmegen de pastoor en de schoolmeester benoemde, droeg rond 1450 de parochieschool en het benoemingsrecht over aan het stadsbestuur.

Rond 1500 was de humanist en (Latijnse) dichter Petrus Montanus (†1507) enige tijd als schoolmeester aan de stadsschool verbonden.

De door de economische crises aangetaste bedrijfseconomieën van het laatmiddeleeuwse christelijk complex werden ondanks alle problemen niet fundamenteel gereorganiseerd. Daarvoor was het systeem ook te decentraal georganiseerd. Uiteindelijk werd met de verandering van de publieke religie in 1591 de Middeleeuwse christelijke kerk en aanverwante instellingen de zware rekening van de verwaarloosde zielzorg en de te beperkte educatieve en sociale bemoeienis gepresenteerd. De gereformeerde burgers manifesteerden zich echter nadien bepaald niet als ongelovigen. Zij namen alle bezittingen van religieuze aard onder het beheer van de stad en stelden vervolgens de geestelijken en functionarissen aan die zij zelf wensten. Dat waren niet langer katholieken, maar protestanten.

CONCLUSIE

Religie en economie hebben een ongemakkelijke verhouding die maar weinig door historici en andere wetenschappers expliciet wordt onderzocht.⁴⁰ Veel van wat in de moderne marktgerichte economie logisch en noodzakelijk lijkt om te overleven, wordt in de christelijke traditie van normen en waarden afgekeurd. Toch is het een belangrijk punt in het actuele maatschappelijke debat. Nu Nijmegen tweeduizend jaar bestaat en het driedelige werk *Nijmegen. De oudste stad van Nederland* binnenkort verschijnt, is de gelegenheid te baat genomen om de concrete verhouding tussen religie en economie in een stadshistorische context te onderzoeken. De nadruk is gelegd op de drie grote expansieperioden van de stad, in de Romeinse Tijd, na de verlening van stadsrechten in 1230 en tijdens de industrialisatie en uitleg van de stad in de decennia na 1870.

De Nijmeegse geschiedenis blijkt rijk te zijn aan relaties tussen religie en economie. Voor wat de these van Weber betreft kan worden vastgesteld dat deze relaties veel complexer zijn dan ons door hem werd gesuggereerd. De religieus opgewekte *need for achievement* bleek lang niet altijd op het bedrijf, winstmaken, rationeel bedrijfsvoeren en spaarzaamheid te zijn gericht. Ook de zorg voor familie en kinderen, het goddelijke, de gemeenschap en de stad profiteerden ervan.

Ten tweede was er sprake van verschillende historische vormen van religiegebonden economie. Het normatieve in de religie bleek in de middeleeuwse en moderne expansiefasen van aantoonbaar belang voor de werking van de stedelijke markt en voor de beperkingen die werden gesteld aan het Nijmeegs ondernemerschap. Niet alleen werd het middeleeuws economisch leven door vele christelijke regels bepaald en gold een renteverbod, maar ook ontstond door verschil van mening over het normatieve aspect van de religie een hevige religieuze competitie in de Tachtigjarige Oorlog. Dit conflict bezorgde de stad een uitgesproken slechte economische positie in de regio als grens- en garnizoensstad en deed bovendien in de stad onderscheiden religiegebonden

economieën ontstaan. Vergeleken met de middeleeuwse situatie veroorzaakte de religie in Nijmegen belangrijke economische inefficiënties en belemmerde zij de goede werking van de markt voor eeuwen. De verdere groei van Nijmegen werd erdoor geblokkeerd. In de loop van de zestiende tot de negentiende eeuw kreeg de protestantse economie de overhand, maar nadien sloeg de verhouding om. Ook in de periode na 1870 bleef lange tijd een afgeslotenheid van een katholieke en protestantse economie voortbestaan, die in de periode van de wereldcrisis van de jaren dertig zijn hoogtepunt vond.

Ten slotte was Nijmegen in drie groeiperioden getuige van drie expansieve regimes van religieuze bedrijfsvoering en engagement van de kant van de gelovigen. De religie gaf ruggengraat aan het stedelijk expansieproces, maar hierdoor ontstond ook kwetsbaarheid. Driemaal kromp de bedrijfseconomische kant van de maatschappelijke vorm van de religie na een geweldige groei weer in. De reden hiervan was telkens niet alleen gelegen in een zeer nadelige evolutie van de globale economie, maar ook in de weigering van de gelovigen om op de oude voet de helpende hand te bieden. De 'economics of religion' leert ons dat zij kennelijk weinig brood meer zagen in de oude religie, waarvan zij ophielden geld en tijd eraan te besteden.

Toch wensten de Nijmeegse burgers gelovig te blijven en zetten zij in twee van de drie gevallen de religie voort in een andere vorm en met een andere binding met de economie. In het eerste geval werd na de godenverering in de Nijmeegse tempels – gebouwd op keizerlijke macht – overgeschakeld naar het christendom. Deze nieuwe religie baseerde zich op de lokale agrarische economie en entte zich na 1230 op de geheel nieuwe stedelijke economie. Na het hoogtepunt van het stedelijk middeleeuws christendom vond tijdens de tweede grote crisis in de late zestiende eeuw de overgang plaats naar het gereformeerde, verdeelde en competitieve christendom. De katholieken en protestanten maakten nu ieder hun eigen binding met de economie en sloten zich in belangrijke mate van elkaar af. In de late negentiende eeuw hechtte deze religieuze competitie zich aan het revolutionaire verschijnsel van de industrialisatie en kwam tot een reusachtige verbreding van haar maatschappelijke vorm die de nieuwe stad hielp vorm geven. Ook deze fase werd gevolgd door een inkrumping, deels door economische crisis, deels doordat de burgers het sociale aspect van de religie buiten de religie om organiseerden. Tegelijk zwakte de religieuze competitie sterk af en verdween het systeem van religiegebonden economieën.

Wat in dit derde geval het vervolg zal zijn, is onduidelijk. De these dat economische groei onvermijdelijk tot secularisatie leidt, moet op wetenschappelijke gronden – conform Van Rooden – worden afgewezen. Men kan dan ook de vraag stellen of religie opnieuw de hele stad zal gaan inspireren en welke nieuwe binding zij zal aangaan met de economie.

Door de verplichte sociale verzekeringen, door de AOW en de bijstand van de overheid verloren de oude confessionele zorginstellingen het contact met een groot

deel van hun traditionele gelovige cliëntèle van armen, zieken, woningzoekenden en bejaarden. Verzekeringen, rijksregelingen, belastinggelden en professionals kwamen daarvoor in de plaats. Zij schiepen een nieuwe wereld van afdwingbare rechten, maatschappelijke zekerheid en professionele kwaliteit. Ik heb geen studies over de relatie tussen verzekeren en geloven kunnen vinden. Maar zou de groei van de verzekeringen en uitkeringsgerechtigdheid niet leiden tot een minder grote bereidheid tot geloven in God en de medemens? In ieder geval verdween veelal de noodzaak die de Nijmegenaren in vroegere eeuwen voelden om alle vertrouwen te stellen in de maatschappelijke steun van de eigen religieuze groep.

Nijmegenaren zijn al tweeduizend jaar in spirituele zaken geïnteresseerd, doch de laatste dertig jaar erg weinig in georganiseerde religie. Een halve eeuw geleden merkte Anton van Duinkerken nog op dat hij in Nijmegen meer parochianen dan gelovigen zag. Nu is dat andersom. Er zijn meer gelovigen dan kerkgangers.⁴¹ Zou dit opnieuw kunnen veranderen?

Uit de 'economics of religion' weten we dat behalve het godsgeloof ook het sociale clubelement van religie bij de gelovige een grote rol kan spelen om een religie te omhelzen. Dit is geen onbelangrijk punt. De behoefte aan dergelijk sociaal kapitaal kan toenemen naarmate de alom gekoesterde individualiteit en vrijheid niet meer gehandhaafd zou kunnen worden. Misschien moeten we daarom aannemen dat veel afhangt van de vraag of de sociale zekerheid, de verzekeringen en de beleggingen het goed blijven doen. Zo niet, dan wordt sociaal georganiseerde religie aantrekkelijker. Ook in het geval er verdere economische groei zou optreden met steeds sterkere ongelijkheid van inkomen, vergezeld van afbraak van sociale zekerheid en toenemende psychologische problemen, zou de markt voor religie wellicht weer ruimer worden.

Zouden we dan niet naar een Amerikaanse situatie kunnen gaan, waarin de religieuze club veel sociaal en psychologisch leed moet opvangen en waar de gelovige bepaalt wat er op de markt voor religie gebeurt? Staan we voor een explosie van religies en een sterk stijgende kerkgang? En beleven we weer een naamswijziging van deze universiteit naar Katholieke Universiteit Nijmegen? Het is zo gebeurd.

NOTEN

- 1 *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*. Dl. I. Prehistorie en Oudheid, Dl. 2 Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, dl. 3 Negentiende en Twintigste Eeuw. Wormer 2005 (in druk).
- 2 Met veel plezier dank ik Edith Danneels en de collega's Jacques Janssen, Toine van den Hoogen, Eelke de Jong, Jan Brabers, Jan Kuijs, Lodewijk Winkeler en Loet Bots voor hun inspirerende discussie en adviezen.
- 3 Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*. Amsterdam, 1996, blz. 12. Eigenlijk is dit de these van J.V. Casanova, *Public Religion in the Modern World*. Chicago, 1994 voor de VS en Hugh MacLeod, *Religion and the people of Western Europe 1789-1989*. Oxford 1997 voor Europa. Zie ook: Peter van Rooden, 'Oral History en het vreemde sterven van het Nederlands christendom. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119,4 (2004), blz. 524-529 en Paul Luyckx, 'Andere katholieken en de jaren zestig. Een aanvullende reactie op Peter van Rooden'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120,1 (2005), blz. 80-84.
- 4 Zie voor een recent overzicht: M.M.G. Fase, 'On economics and religion.' In: *De Economist*, 153,1 (2005), blz. 85-106.
- 5 Zie de Special Issue *Religion and the City* (= *Journal of Urban History* 28,4 (2002)), met in het bijzonder de bijdrage van Jason Kaufman, 'The Political Economy of Interdenominational Competition in Late-Nineteenth Century American Cities.' In: *Journal of Urban History*, 28,4 (2002) blz. 445-465. Zie ook: A.J. Steinhoff, 'Religion as Urban Culture.' In: *Journal of Urban History*, 30,2 (2004) blz. 152-188.
- 6 Over de Weber-Tawney thesis: Fase, blz. 87-90.
- 7 Jacques Le Goff, *La bourse et la vie. Economie et religion au Moyen Age* Parijs 1986; vertaald als: *De woekeraar en de hel. Economie en religie in de middeleeuwen*. Amsterdam 1987.
- 8 Andrew Brittan en Peter Sedgwick, *Economic Theory and Christian Belief*. Oxford 2003; Eelke de Jong (red.), *Markt en waarden*. Nijmegen 2002.
- 9 Antonius Liedhegener, *Christentum und Urbanisering. Katholieken und Protestanten in Münster und Bochum 1830-1933*. Paderborn 1997. Deze auteur laat zien hoe in het lange tijd weinig competitieve Bochum de ontwikkeling van een georganiseerd katholiek en protestants milieu veel later komt dan in het veel fellere Münster waar men rond 1820 de tot het katholicisme bekeerde graaf Stolberg heftig verweet dat hij zijn wijn bleef kopen bij zijn protestantse wijnhandelaar. Ook was men er niet van gediend dat hij aalmoezen aan niet-katholieken bleef geven. Liedhegener, 84-85.
- 10 H. Landheer, *Kerkbouw op krediet. De financiering van de kerkbouw in het aartsbisdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam gedurende de periode 1795-1965*. Amsterdam 2004.
- 11 Laurence R. Iannaccone, 'Introduction to the Economics of Religion.' In: *Journal of Economic Literature* 36 (1998), blz. 1465-1496. De 'economische' vorming van religieus kapitaal sluit aan op Bourdieus ideeën omtrent de reproductie van generaties waarin het sociaal en cultureel kapitaal een grote rol spelen: Pierre Bourdieu, 'Forms of capital.' In: John G. Richardson (ed.), *Handbook of research for the Sociology of Education*. New York, 1986, blz. 245. Zie ook Fase.
- 12 Zie de vorige noot.
- 13 Voor de gegevens betreffende Nijmegen in deze en volgende paragrafen, zie: *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*.

- 14 Paul Bairoch, Jean Batou, en Pierre Chèvre, *La population des villes européennes de 800 à 1850*. Genève, 1988, blz. 6.
- 15 David C. McClelland, *The Achieving Society*. Toronto, 1961.
- 16 Max Weber, 'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, I. Das Problem.' In: *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* 20 (1904), blz. 1-54; 'II. Die Berufsidee des asketischen Protestantismus.' In: *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* 21 (1905), blz. 1-110.
- 17 Robert J. Barro en Rachel M.M. McCleary, 'Religion and Economic Growth Across Countries.' In: *American Sociological Review* 68,5 (2003), blz. 760-781.
- 18 In de nieuwe geschiedenis van Nijmegen wordt over het Romeins ondernemerschap weinig vermeld. Uit een paper van Koenraad Verboven, 'Good for Business'. *The Roman Army and the Emergence of a 'Business Class' in the Western Provinces* (gepresenteerd in Capri maart-april 2005) blijkt echter dat er een verband is tussen de operaties van het Romeinse leger in Noordwest-Europa en het ontstaan van een groep ondernemers.
- 19 Hans Achterhuis, *Arbeid, een eigenaardig medicijn*. Baarn, 1984, blz. 56-64.
- 20 Geciteerd bij Le Goff, 10
- 21 Georges Duby, *Le temps des cathédrales*. Parijs, 1976. Vertaald als: *De kathedralenbouwers. Portret van de middeleeuwse maatschappij 980-1420*. Amsterdam, 1984.
- 22 Helaas wordt in de ondernemingsgeschiedenissen en ondernemersbiografieën weinig of geen verband gelegd met de religieuze opvoeding. Ook vindt men weinig vergelijkende historische studies van protestantse, katholieke en andere ondernemers, laat staan dat er een relatie tussen religie en het inrichten van het bedrijfsmanagement wordt gelegd.
- 23 Hans Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*. Hilversum, 2003, blz. 140-151.
- 24 McClelland, blz. 358-360.
- 25 M.J.N. Dongelmans en Joan Hemels, *Vier generaties Dobbelman. een Nijmeegse familie. Ondernemen en maatschappelijk bewegen*. Nijmegen, 1996, blz. 19, 55 en 111.
- 26 Over de katholieke demografie in Nederland (hoge nataliteit, weinig geboorteperking) in verhouding tot de hervormden, zie onder meer: T.L.M. Engelen en J.H.A. Hillebrand, 'Fertility and Nuptiality in the Netherlands, 1850-1960.' In: *Population Studies* 40 (1986), blz. 487-503; Marloes Schoonheim, *Mixing Ovaries and Rosaries. Catholic religion and reproduction in the Netherlands 1870-1970*. Amsterdam 2005.
- 27 Wellicht heeft dat er ook toe geleid dat katholieke families langer vasthielden aan het besloten familie-karakter van ondernemingen en niet makkelijk geneigd waren outsiders toe te laten.
- 28 Jan Brabers, 'RK groot onderhoud.'. In: *KUZien* 57 (1998), blz. 6.
- 29 Landheer, blz. 227-29.
- 30 Koenraad Verboven, *The Economy of Friends. Economic Aspects of Amicitia and Patronage in the Late Republic*. Brussel, 2002.
- 31 Van Rooden, blz. 10.
- 32 Zie voor een uitgewerkt voorbeeld: Anthony J. Steinhoff, 'Religion as Urban Culture. A View from Strasbourg, 1879-1914.' In: *Journal of Urban History*, 30,2 (2004), blz. 152-188.

- 33 Hij schonk de universiteit een half miljoen gulden eens, plus een jaarlijkse donatie van 50.000 gulden. Dat laatste kwam overeen met de opbrengst van een kapitaal van ongeveer f 1,25 miljoen gulden. Zie: Jan Brabers, *Proeven van eigen cultuur. Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1998. Deel I 1923-1960*. Nijmegen, 1998, blz. 90-93.
- 34 Landheer, blz. 341-363
- 35 Zie echter: Peter van Rooden, 'Oral History en het vreemde sterven van het Nederlands Christendom. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119,4 (2004), blz. 524-551, die voorbeelden aanhaalt hoe sterk religie interfereerde met het sociale leven.
- 36 Van Rooden, blz. 13, 38-39, 45.
- 37 Over de culturele en sociale heterogenisering in de huishoudens door de ontwikkeling van de Nederlandse economie in de jaren vijftig zie: Paul M.M. Klep, 'De Nederlandse katholieke boerenbonden en de agrarische gezinspolitiek 1930-1962.' In: *Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie*. Nijmegen, 2005, blz. 316-341. Over de blijvende zoektocht naar spiritualiteit en geloof in Nijmegen: Anton van de Sande, *God aan de Waal. Over 2000 jaar geloven in de stad*. Nijmegen, 2005.
- 38 Willem Frijhoff, *Heiligen, idolen, iconen*. Nijmegen, 1998, blz. 28.
- 39 Joseph P. Huffman, *Family, commerce, and religion in London and Cologne. Anglo-German emigrants, c. 1000 - c. 1300*. Cambridge, 1998, blz. 207-212.
- 40 Opvallend genoeg laat het recente themanummer over religie van de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (=119,4 (2004)) geen enkele verwijzing naar economisch-historische aspecten zien.
- 41 Van de Sande, blz. 45.

